

Микола Мельник

УКРАЇНА І КРИМ В ІСТОРИЧНИХ ВЗАЄМИНАХ

Українська Видавнича Спілка
Лондон, 1983

Відбитка із журналу
»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ«,
чч. VIII, IX і X, 1982 р.

Extracts from "Liberation Path" Nos. VIII, IX & X, 1982

*Published and printed by Ukrainian Publishers, Ltd.
200, Liverpool Rd., London, N1 1LF.*

Микола МЕЛЬНИК

УКРАЇНА І КРИМ В ІСТОРИЧНИХ ВЗАЄМИНАХ

Передне слово

В 1954 р. в Советському Союзі відбувалися дуже врочисті святкування 300-ліття Переяславського договору, т. зв. «Возз'єднання України з Росією». Це був рік великих маніфестацій. Організовано спеціальні наукові сесії, засідання Верховних Рад, часописи були переповнені пропагандивними статтями («Правда» помістила 136 статей), видано цілий ряд наукових праць про значення згаданої умови.

Одним із доказів «московсько-української дружби» була ухвала Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р., якою задовільнено прохання Російської РСФСР і, враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю та Українською ССР, передано Крим зі складу РСФСР до складу Української ССР.

Передачу Криму Україні частина чужомовної преси потрактувала як подію другорядного значення, відмічуючи, що Крим був на ділі зукраїнізований переселенням людности зі західних територій України, прилучених по Другій світовій війні до Польщі.

Деякі видання, як «Канадійська Сцена», подали, що це є «тро-янський кінь» передавати Україні провінцію з 85% москалів, та що ця передача відповідає загальним інтересам Советського Союзу.*

Українська преса у вільному світі в більшості потрактувала цей факт передачі як чисто пропагандивний трюк та як передачу з одної кишені до другої того самого власника.

Деякі політичні угруповання, згуртовані при еміграційному Державному Центрові Української Національної Ради, який представляє себе за діючий уряд Української Республіки, віднесли до цієї передачі негативно, вважаючи це актом недемократичним, і в своїх публікаціях трактують Крим як окрему національну територію, що не повинна входити до складу УРСР (України).

В «Деклярації III Сесії УНР від 6-12 березня 1954 р. подано наступне:

«Українська Національна Рада заявляє: поперше вирішувати долю Криму належить не Москві, але тільки самому населенню Криму. Тільки вільне виявлення волі корінної людности цього краю, яка перебувала там до часу примусових переселень, визначить долю й забезпечить кращу майбутність Криму.

Подруге криводушність Кремля виявляється саме в тому, що московський уряд, вирішуючи справу Криму, не мав навіть на думці повернути

* Українська преса в Канаді переочила фантастичну цифру (85%) москалів на Криму і цього не відмітила.

на батьківщину по-насильницькому виселену з Криму частину його населення — татарів».**

Становище УНРади одобрили біломосковськ¹ часописи, які, заперечуючи право України на незалежність (непередрішенство), піднесли гасло плебісциту, що має задецидувати про долю Криму.

Натомість цей протест УНРади проти прилучення Криму до України зустрів неприхильний відгук збоку українського громадянства, яке добачувало в протесті брак державницької ідеї. Не можемо відмітити подібного факту серед політичних угруповань інших народів. Були часті запитання, чому Державний Центр УНР не протестував проти прилучення українських етнографічних територій до Польщі?

Дуже влучно редакція «Нового Шляху» зазначила: «Ми не розуміємо, чому УНРада таку декларацію в справі Криму видала і то тепер, коли навіть сама Москва заговорила, що Крим є природним продовженням південних степів України».

«Український Голос» від 17 березня 1954 р. в редакційній статті «Україна, Крим і Переяслав» писав:

«Хоч ми цим актом злуки не одушевлюємось, то проте не можна заперечити, що колись він може мати велике значення для України. Крим дійсно має близькі зв'язки з Україною, доля його господарського розвитку зв'язана з українською землею. Факт, що Москва прилучила його до української території і визнала перед світом (хоч з інших мотивів), що він територіально і з господарських оглядів належить Україні, може колись придатися Україні, як аргумент в дипломатичному світі, коли Україна стане дійсно самостійною державою».

Здавалося, що Державний Центр дасть якісь вияснення, згл. «дипломатично» змінить свою декларацію, однак сталося інакше.

До створеного Антибольшевицького бльоку (Паризького) УНРади ввійшли кримські татари, як одинокі, що мають рішати про долю Криму і які стоять на засаді окремішності Криму від України. Крим трактується як самостійну територію, цілком відрубну від України, що публікується в офіційному журналі «Problems of the Peoples of the USSR».

В цьому журналі в грудні 1961 р. (ч. 12) появилася стаття «Crimea», в якій написано цілу історію Криму, не згадуючи нічого про Київську Русь. Про часи кримського ханату (1428-1783) сказано, що це був наймогутніший період татарської державности. Про козаків та українців на Криму, про автономію Криму в роках Української Держави — ані слова. Видавець і відповідальний редактор цього журналу — член Державного Центру УНРади Спиридон Довгаль.

Коли ми докладніше застановимося над тією справою, то факт передачі Криму Україні має велике значення. Він є доказом далекосяглої політичної стратегії Москви.

***) «Третя Сесія УНР з 6-12 березня 1954», стор. 55.

«New York Times» від 27 лютого 1954 р. підкреслив, що Україна є щораз то важливішою проблемою в російській світовій політиці. Концесії Росії для України є розраховані на майбутнє — хоча б на час, коли Росії доведеться вести війну.

На врочистостях з нагоди цього дару з натиском підкреслювано рівноправність України з Росією. Голова Верховної Ради ССРСР Климентій Ворошилов сказав:

«Цей знаменитий акт великого державного значення зайвий раз підтверджує, що відносини між суверенними республіками ССРСР побудовані на дійсному розумінні й шануванні взаємних інтересів, спрямованих на процвітання всіх союзних республік».

Англійська газета «Manchester Guardian» назвала цей «дар» Москви хабарем українському націоналізмові. Ще одна причина примусила Москву прилучити Крим до України. Москва стояла перед новою акцією, яку мав зреалізувати український народ.

Два тижні після прилучення Криму до УССР, а саме 2 березня 1954 р., Президія Верховної Ради ССРСР видала указ про освоєння цілих земель в Казахстані. Україна була напередодні депортації українського (переважно молодого) населення в казахстанські степи.

В усіх відозвах про т. зв. набір населення до Казахстану було написано також про набір робочих рук до Херсонської і Кримської областей і туди частину тих «примусових добровольців» спрямовувано. Большевики заледве здавили масовий повстанський рух на Україні, було конечним замаскувати виселювання населення поза межі батьківщини і тому частину спрямовано на Крим.

Для Москви була зрозуміла постава українського народу, його підпільна боротьба, почуття національної гідності, і це все примусило Москву видати Україні кримський вексель.***

Для вияснення цієї кримської проблеми належить взяти під розгляд:

- а) що представляє собою Крим під геополітичним оглядом;
- б) взаємовідносини України й Криму від найдавніших часів аж до татарської навали;
- в) Україна і Перекопський (Кримський) ханат;
- г) часи російського панування на Криму в 1783-1917 рр.;
- г) Крим в 1917-1954 роках.

Крим — загальні відомості

Крим — це півострів України поверхнею 25.600 кв.км, заселений людністю в числі 1.200 тисяч (згідно з переписом з 15 січня 1959 р.), облитий зі заходу й півдня водами Чорного моря, зі сходу Озівського, а з півночі Сивашського згл. Гнилого моря. З матери-

***) «Вісник», ч. 4, 1954.

ком Крим злучений Перекопською шийкою широкою 7-8 км, а довгою до 30 км.

Зі степової низини на півночі ($\frac{4}{5}$ поверхні) Крим переходить на передгір'я і даліше на південь вкритий лісами й пасовиськами до гір Яйла (найвищий вершок Роман Кош 1.545 м.), які стрімко спадають до Чорного моря, залишаючи широку береговину т. зв. Кримську Рів'єру.

Клімат Криму на півночі континентальний — сухий, а на півдні — теплий зі щедрими опадами.

Сільське господарство ділиться на три райони: на півночі управа зернових культур (пшениця, кукурудза, ячмінь, овес, соняшник, льон і бавовна). Воно терпить на брак води, літом трава вигорює і трапляються пилюгові бурі. Тепер це частинно усунено побудуванням Сальгирської зрошувальної системи та північно-кримського каналу для зрошування водами Каховського водозбору.

На півдні Криму, де клімат теплий і багато опадів, поширена управа кращих сортів тютюну, винограду, садів, ярини та олійкових рослин.

На північному підгір'ю, а також на північній степовій смузі Криму розвинене тваринництво. Згідно з переписом в 1959 р. в Криму було:

368,1 тисяч рогатої худоби

258,8 тисяч свиней

878,6 тисяч овець

45 тисяч коней (В 1913 р. було 193 тисячі коней).

Над берегами Чорного й Озівського морів є славні кримські курорти: Сімєїв, Алупка, Місхар, Кореїв, Гаспра, Ялта, Гурзуф, Артек, Алушта, Судак, Євпаторія.

З промисловости належить відмітити:

- а) Керчинський Залізорудний басейн машино й судно-будівництва, який працює на донецькому вугіллі;
- б) соляну й хемічну промисловість, що базується на використанні солей Сивашу;
- в) тютюнну (Ялта, Симферополь, Керч);
- г) виноробство (Судак — давн. Сурож або Сугдея);
- г) рибна (Керч, Симферополь);
- д) овочева (Джанкой і Симферополь).

Видобувають різного роду вапняки, гіпс, діорит, мармур та виробляють будівельні матеріали, як цеглу і черепицю. В 1961 р. викрито багаті поклади нафти.

З Україною Крим сполучений залізними шляхами Севастополь — Симферополь через Сивашське море, яке глибоке на 1-2 метрів на просторі 80 км побудовано насип, яким переходить залізний і битий шляхи — Харків.

Перед Другою світовою війною побудовано другу залізничну лінію через Перекопську шийку — Херсон—Джанкой—Теодозія—

Керч, а звідси поронну переправу через Керченську протоку на Таманський півострів.

Крим має 620 км залізничних та 2.200 км битих шляхів, які між іншим пов'язують місцевості південного Криму (Севастопіль—Симферопіль—Теодозія і Севастопіль—Ялта—Теодозія).

В 1950 р. побудовано автостраду Алушта—Симферопіль—Харків—Москва.

Найбільші міста Криму: обл. центр Симферопіль (159,000), Севастопіль (133,000), Керч (100,000), Теодозія (33,000), Ялта (20,000).

Порти Криму — це давні грецькі колонії, які виникли переважно в VI столітті до Хр., або побудовані на їх руїнах, згл. сусідніх територіях. Севастопіль, військовий порт, побудований недалеко від грецької колонії, важливого торговельного центру Херсонесу. Балаклава — це допоміжний порт Севастополя, Евпаторія, побудована на місці грецької колонії Керкінітиди — це давній Козлів (татарське Гезлев).

Керч — це давній грецький Пантікапей, татарська назва Єнікале. Теодозія — це відома за татарських часів Кафа.

Під оглядом географічним і економічним Крим зв'язаний з Україною і від неї залежний. Він має залізничні і шосейні сполучення тільки з Україною. Канали, що наводнюють Крим водами Дніпра, збут тютюну, овочів, ярини та виробів легкої і харчової промисловости — найдогідніші для Криму, якщо експортуються на Україну, а далі українське вугілля, машини, деревні і текстильні вироби, цукор і т. д. узаasadнюють економічну залежність Криму від України. Тому-то вже від найдавніших часів існував тісний торговельний зв'язок Криму й України, перериваний, згл. ліквідований наїздами різних орд¹.

Від найдавніших часів до Кримського ханату

Втерлося переконання, що Крим від найдавніших часів був грецький, а опісля татарський аж до часу здобуття його москалями. Татарські і турецькі джерела підкреслюють панування на Криму різних тюркських племен, поки татари остаточно не заволоділи ним на довгий час і набули право автохтона. Справа представляється інакше.

Населення Криму є дуже давнє. Знайдено багато пам'яток існування на Криму передісторичної людини. В X стол. до Хр. мешкали в Криму кімерійці, яких в VII стол. до Хр. витиснули наші предки скити. В VI стол. з'являються на берегах Криму греки, які основують свої Херсонес (Корсунь) і Пантікапей (Єнікале, Керч). Відомий факт відвідування грецьких колоній на Криму атенським володарем Періклем. Так грецькі, як і римські джерела на-

¹) До цього розділу використано: «Енциклопедію Українознавства» Словникову частину, стор. 1176-1182; «Визначні місця України» стор. 287-325 і «Радянську Україну в числах».

живали корінне населення Криму тавридами, а самий півострів Тавридою.

Греки опановували тільки побережжя Криму, головню в торговельних цілях. Витиснені від моря скити заложили собі в степовій частині своє князівство, якого столицею був Неаполіс Скитський. Тепер на цій території розбудований Симферопіль. Їх мали підкорити собі сармати та анти, яких різно називано — склявенами, алянами, згл. роксолянами. Історичні джерела згадують, що в II і I стол. до Хр. побережжя Озівського моря замешкували роксоляни і аляни. Більшість дослідників твердить, що це був той самий нарід. Назву роксолян пояснювано як Рокс-Оляни, себто білі аляни. Також від слова »Рокс« виводять назву »Рос« чи »Русь«.

Procopius Caesarensis, правник у полководця Белізара, в своїй праці »Opera Omnia« писав:

»Обидва народи говорять однією мовою — нечувано варварською. А навіть зовнішнім виглядом не різняться між собою. Всі вони високі і незвичайно сильної будови тіла, а їх шкіра і волосся не є ані дуже ясні, зглядно жовті, ані не переходять виразно в темну барву, а всі вони русьві«.

В II стол. до Хр. в сх. Криму існувало Босфорське королівство зі столицею в Пантікапеї (Керчі), яке в I стол. за короля Мітридата VI підпало під залежність римлян.

Грецький письменник Страбон виразно подає, що роксолянський князь з Ольвії (в гирлі Дунаю) Скимур зі своїми синами заложив на Тавриді три укріплення: Палакїон (тепер Балаклава, тат. Гембало), Хабон і Неаполь (тепер Кременчик коло Симферополя).

Скимур вів війну з Мітридатом Евпатором і часто захоплював Херсонес. В 94 р. до Хр. роксоляни під проводом сина Скимура Палака та полководця Тасія в силі 50 тисяч були розбиті добре вишколеною армією під командуванням Мітридатового полководця Діофанта силою п'ять тисяч воїнів. Хоч Мітридат Евпатор вигнав роксолян зі »Затоки Символів« (теп. Балаклави), однак вони й надалі залишилися в середущому Криму і тримали свої бази і пристань Сугдея (Сурож).

Римські письменники в I стол. по Хр. Пліній Другий і Тацит, описуючи ті часи, згадують алян. Також грецькі історики в IV стол. по Хр. подавали, що аляни нападали на грецькі колонії Босфорського королівства і заложили нові міста Сугдею (Сурож або теп. Судак) і Ардавду, які стали їхніми базами. Назва »Ардавда« означає »місто сімох богів« або »місто сімох світил (планет). Коли босфорський король Лейкон здобув це місто (Ардавду), він переіменував його на Теодозію по імені своєї сестри.

Розкопки в 1946 р. коло Симферополя (на бувшій території Неаполя Скитського) виявили могильник з римських часів з розписом, що дуже нагадує сучасні українські розписи хат.

На стінах живо і натуралістично намальовано сцени правдоподібно з життя покійника; верхівець на коні, пси нападають на диких кабанів, чоловік грає на лірі. Типи людей ані грецькі, ані римські, але роксолянські. Подібні описи й озброєння роксолян стрічаємо на рисунках і творах письменників II і IV стол. по Хр.

В III стол. по Хр. на Крим вдерлися готи й примусили роксолян платити данину готському королеві Германариху (350-375). Роксоляни під проводом великого князя Болемира повстали проти готів. Як згадує готський історик Йордан, роксоляни виконали замах на Германариха і він незабаром помер.

Тоді на Крим сунула навала гунів. Роксоляни спочатку були союзниками гунів у боротьбі з готами, яких остаточно виперли з Криму. Все ж таки вони мусіли вести війну з гунами. Цілий Крим був майже повністю знищений, осіле життя сконцентрувалося в горах, на південних берегах і Херсонесі, який оцілів.

Грецькі джерела того часу так характеризували альян: вони значно культурніші від гунів, гарні з виду, біляві, легко озброєні, дуже войовничі та свободолюбні, люблять притримуватися в громаді рівності.

В IV стол. роксоляни замешкували майже всю територію в сучасних етнографічних межах. Як осілий хліборобський нарід, замешкували вони побережжя Чорного моря (Pontus Euxinus), Озівського (Pontus Maeotis) та Крим.

Вони вже в IV стол. вживали стрічкове письмо, яке попереджувало глаголицю. Розкопки в Ольвії, Евпаторії і Керчі знаходять кам'яні плити з IV стол. зі стрічковим письмом. В тому часі серед роксолян поширювалося християнство. На Вселенському Соборі в Нікеї (325 р.) згадується єпископ Босфору, Криму й Кубані. В V стол. була кримська єпархія в Сугдеї (Сурож).

В VI стол. відновила своє панування на Криму Візантія, де повстав цілий ряд залежних феодалних князівств, однак її панування було коротке. При кінці цього століття вторгнулися в Крим тюрко-хозари, вони опанували Босфор (східній Крим) зі столицею Пантікапей (Керч), а в 705 р. в Херсонесі сидів тудун (намісник хозарського хана).

Підкорити собі цілий Крим хозарам не вдалося. Грецький письменник Константин Порфірородний в X стол. писав, що роксоляни перешкоджали хозарам мати зв'язок з Кримом. Їх король Сародій (Саросе) був союзником цесаря Юстиніяна III в боротьбі з хозарами.

Щойно в IX стол. Візантія відновила панування на цілому Криму, в якому найбільшу роль відігравав Херсонес. Він карбував мідяну монету. Численні знахідки свідчать про розвиток найрізноманітніших ремесел, як ковальського, гончарського, ливарного, ювелірного та будівельного. В економіці Херсонесу визначну роль відігравала торгівля. З українських земель надходили віск, мід, шкура, худоба й риба, а з півдня мармурові, ювелірні та скляні

вироби, александрійська мозаїка та коштовні тканини. Була розкинена соляна промисловість, про що згадують листи папи Мартина I (649-655), який був засланий на Крим візантійським імператором Константином II. Тоді набирає великого значення друге місто по Херсонесі — Сугдея (Сурож, Судак), założене в III стол. до Хр. роксоллянами (алянами).

При розкопах Херсонесу знайдено 27 храмів з IV-IX стол. центрального заложення у формі рівнораменного грецького хреста, що згодом стало найбільш характеристичним типом української архітектури.

Також округлі будови т. зв. ротонди VI-VII стол. знані в менших храмах України. Трьохнавні базилики VI-IX стол. стали найбільш поширеним типом будов старокняжої доби. До цього новішого типу належить церква св. Івана Предтечі в Керчі з VIII стол. і т. зв. Партинитська базилика коло Герзуфу (VIII стол.), як також базилики з VI стол. в Мангулі і Ескі-Кермені, які є дуже цінними пам'ятниками не тільки для України, але й цілої Європи.

Розкопки в північній частині Херсонеського городища підтверджують, що в IX стол. в цьому місті проживало багато руських, які мали заселяти цілий квартал. Знайдено руські срібні грошові злитки, мідяні хрести зі слов'янськими написами, посуд та відламки з горшків слов'янського типу. Отже, півострів Крим вже від перших віків нової ери був пенетрований нашими предками та міг сповняти роль «українського вікна» у візантійсько-римський світ. Однак в більшості населення Херсонесу було грецьке.

Археологічні розкопки (в 1948, 1950 і 1952 pp.) біля Севастополя на т. зв. Інкерманських і Чорнорічевських могильниках та фортеці Каламіта виказали цікавий матеріал. Було розкопано понад 150 поховань, тілоспалень в амфорах і ліпших посудинах та тілокладань в земляних склепах і ямах, в яких знайдено посуду Черняхівського типу, що датуються II-IV століттями по Христі.

В самому місті Херсонесі знайдено пам'ятки з X-XIII стол., себто з часів Київської Русі. Подібні пам'ятки знайдено в розкопках поблизу села Планерського біля Судаку.

Гірські райони південно-західного Криму мають специфічні пам'ятки матеріальної культури, т. зв. печерні міста, які на грані III-IV століть були заселені нащадками таврів, скитів і сарматів, які в складі свого населення виказували переселенців з України, що за опінією дослідників проникали в Крим гирлами Дніпра і Дністра².

В IX стол. активну роль в історії Криму починає відігравати київська держава. Записки в «Житіях св. Степана Сурожського» і св. Юрія Амастрідського та в «Хроніці» Теофана вже під роком 773 про напади Русі на побережжя Чорного моря впевняють нас в тому, що в Києві при кінці VIII і на початку IX стол. була своя сильна влада³.

²) «Путеводитель по Крыму» — Симферополь, 1956, стор. 92.

³) о. д-р І. Нагаєвський: «Старинна Україна в світлі історичних пам'яток», стор. 126.

Як подає проф. М. Грушевський, в 822 р. київський князь Бравлин, попередник князя Аскольда, зайняв Сугдею, що стверджує також арабський письменник Ібн-Руст.

В 860 р. руські дружини, пройшовши Чорним морем, вперше нападають на Константинопіль. Це належить розуміти як суперництво київської держави і Візантії за володіння над Кримом.

У своїх писаннях св. Кирило згадує, що в роках около 860 стрінув він у Херсонесі «русина», який навчив його руської мови.

«І дошед до Херсонеса, обрете ж ту Євангеліє і Псалтир руськими письмени писано и человека обреть, глаголюща тою беседою, и беседова сь нимъ и силу речи преем своєю беседе прикладая различни письмен гласная и согласная и къ Богу молитву творя, вскоре начать чести и сказати и мнози ся ему дивляху».

«Прежде убо словена не умеху книгъ, чертами и резами читаху, погане суще, крестившеже ся римскими и греческими письмени нуждахуся писати»⁴.

Довговікова пенетрація Криму і південної України нашими предками та їх культурно-економічний зв'язок з римською імперією, звідки вже в тих часах протискалися до нас християнські ідеї, а разом із тим підготовлялося психологічне підложжя до прийняття Христової віри в IX-X століття.

Візантія дуже пильнувала своєї зверхності в Криму і при різних нагодах, коли мала перевагу, старалася обмежити права і впливи київської держави на Крим.

В договорах з Візантією князь Олег забезпечив за київською державою береги в гирлі Дніпра та Чорного моря.

Договором з 944 р. князь Ігор зрікся цих володінь. Там говорилося про «корсунську страну», що князь не може там мати своєї волости, не може в тій землі воювати, ані вона йому піддатися.

В умові князя Святослава з цісарем Цимісхієм зобов'язується його не нападати на корсунську землю. Це все показує, що Візантія не була певна своїх володінь в Криму.

987 (989) князь Володимир здобув Херсонес (Корсунь) через «зраду» оборонців. Це доказує, що там вже замешкував старокриїнський елемент, прихильний Україні.

Візантійські історики XI і XII стол. Кедрін і Зонара писали, що народ «Русь» в IX стол. жив біля північного Тавру, т. є коло кримських гір. В XIII стол. перський письменник Ібн-аль-Бібі описує місто Сугдею, як велике приморське місто, де торгує багато народів, в тому числі руські (X стол.). Арабський письменник першої половини X стол. Аль-Масуді називає Чорне море «Руським».

На сторінках руських літописів з'являється Тмутороканське князівство (Таманський півострів) зі столицею в Тмуторокані. До цього князівства належав східний Крим. При розкопках Тмуторокані знайдено «Тмутороканський камінь» з написом про те, що

4) Там же, стор. 200.

в 1068 р. князь Гліб міряв по льоду Керченської протоки відстань між Тматороканню а Керчевом (Керчу).

Знайдено також свинцеві (олов'яні) печатки посадника київського князя в Тматорокані, Ратибора, з 1079 р. на Таманському півострові, в Криму, поблизу Херсонеса і на північ від Керчі (Ені-Кале).

Коли половці ринули на українські землі, вони перервали зв'язок Київської Русі з Кримом за виїмком Тматороканського князівства, яке володіло східнім Кримом аж до татарської навали.

1223 року на Калці відбулася перша битва руських князів з татарськими ордами. Того самого року татари вдерлися на Крим і зайняли місто Сугдею. Цей наскок був коротко тривалий. Виснажившись, татари повернули до Монголії, щоб в 1237 р. знову з'явитися в південно-східній Європі. В 1239 р. вони захопили східний Крим, який став улусом (провінцією) Золотої Орди, а в 1298-1299 рр. татари зайняли західний Крим.

Ногай розгромив Херсонес, який вже більше не відновився, а остаточно на рубежі XIV і XV стол. золото-ординський хан Едігей цілковито знищив Херсонес. Розкопки виказують, що це місто згинуло від страшної пожежі. Столицею татарського Криму стає місто Бахчисарай (1432 р.).

Деякі міста (порти), як Сугдея, Кафа, Салхат підпадають під владу Венеції і Генуї. Також в південно-західньому Криму, в Мангупських горах, утворилося Мангупське князівство, яке мимо тяжких економічних обставин (окружені татарами) проіснувало до 70 років XV стол.

На початку XV стол. (1425 р.) у зв'язку з розпадом Золотої Орди, в Криму утворилося незалежне Перекопське (Кримське) ханство з центром в Бахчисарай. Його основоположником був Хаджі-Гірей, який опирався на польсько-литовський союз, а опісля Менглі-Гірей (1467-1515 рр.), який в союзі з московським князем Іваном III спільно воював зі Золотою Ордою, яка остаточно розпалася 1502 р., поділившись на три самостійні орди: Кримську (Перекопську), Казанську — пізніше здобуту Москвою 1552 р., і Астраханську — здобуту Москвою 1556 р.

Кримська Орда могутніла, а ставши васалом світової потуги, Туреччини, була кількасотлітною загрозою України, язвою і найбільшим нещастям нашого народу. В 1475 р. на Крим вдерлися турки-сельджуки, зайняли генуезькі колонії Теодозію (Кафу), Сугдею, Евпаторію і Балаклаву (Чембалю), а кримського хана примусили визнати турецький протекторат.

(Далі буде)

Микола МЕЛЬНИК

УКРАЇНА І КРИМ В ІСТОРИЧНИХ ВЗАЄМИНАХ

(Продовження, 2)

Україна і Перекопський (Кримський) ханат

Час від 1475 до 1648 р. — це період щорічних нападів кримських орд на Україну більшого масштабу, не враховуючи менших, спрямованих для грабунку та набору ясиру. В тому часі Перекопський ханат обіймав не тільки півострів Крим, але ціле побережжя Чорного моря від гирла Дунаю аж по Озівське море. На цілій південній Україні осіли різні татарські орди, підлеглі Кримові (Буджацька, Єдисанська, Білгородська, Джалібуйлуцька і Ногайська). Це був час турецької експансії в Європі, а кримські татари, як васали турецького султана, брали активну участь у війнах проти Польщі, що володіла тоді українськими землями.

1478 р. татари спустошили Брацлавщину, кримський хан Менглі-Гірей наїздить в 1480 р. на Поділля, в 1482 р. руйнує Київ, а золоту чашу і дискос зі Софійської катедри посилає московському князеві.

В 1467-1487 рр. знову горить Поділля, в 1488-1489 рр. Київщина і Галичина, в 1490 р. Волинь і Холмщина. Дальше вже щорічно впадають татарські загони на Україну, вони від Карпат по Нарву й Десну нищать, граблять, мордують і тисячі ясиру вивозять з України. З того часу починається жахливе татарське лихоліття.

Ці розбійницькі напади, що супроводжувалися розоранням міст і сіл, винищенням і забранням в яsir великих мас населення, стали історичною трагедією для України, яка безпосередньо межувала з Кримським ханством і південні землі якої були зайняті кочовищами ногайських орд.

Не буде перебільшенням сказати, що за кілька століть існування Кримського ханства знищено і перетворено в невольників десятки мільйонів українців.

Після прибуття в Крим, полонені потрапляли на невольничі ярмарки в містах Карасу-базарі, Козлові (Євпаторія), Бахчисарай, а особливо в Кафі (Теодозії). Кафу, — центр невольничої торгівлі, — тогочасники називали »конторою невольничої торгівлі«, »упи-рем, що п'є руську кров«.

Звідти раби відправлялись в Константинопіль для перепродажу, а також як податок султанові. Не дивно, що запорожці часто обирали Кафу за перший об'єкт нападу під час своїх походів у

Крим. Українські невольники були розсіяні по всіх землях підвладних султанській Туреччині — в Греції, Сирії, Палестині, Єгипті, Анатолії, а також в інших країнах Сходу. Юрій Крижанич, сербський священик, який подорожував по турецьких землях і в 1659 р. був на Україні, в своїм »Диалогі о государстве« писав: »На всіх турецьких військових кораблях майже не видно будь-яких інших веслярів, крім людей руського походження, а в містах і містечках по всій Греції, Палестині, Сирії, Єгипті і Анатолії, тобто по всьому турецькому царству, така величезна кількість руських невольників, що вони звичайно питають у ново-прибулих земляків, чи залишилися на Русі якінебудь люди?«⁵.

Безнастанні наїзди татар на Україну стали одною із причин, що на »диких полях« зорганізувалася козаччина, спочатку як самооборона перед татарським хижацтвом, а опісля як творець української державности.

І так 1492 р. кримський хан жалівся великому литовському князеві на людей з Києва і Черкас, що вони в устю Дніпра під Тягинемо розбили турецький корабель. Рік пізніше козаки пограбували турецьку твердиню Очаків. Відомі походи козаків на Крим 1502-1503 рр. та на Перекоп в 1523 році. Перший з організаторів козаччини, черкаський староста Остап Дашкевич, познайомившись з татарською технікою воювання, відплачувався татарам за їхні наскоки. Кримський хан з великим військом даремно штурмував Черкаси, в яких засів Дашкевич з козаками (1552 р.). Відомі походи козаків під проводом кн. Дмитра Байди-Вишневецького на Крим 1556 р. та на Молдавію 1563 р., під час якого кн. Вишневецький попав у турецький полон і був страчений. Його наслідник кн. Богдан Ружинський загинув у бою при устю Дніпра під Аслям-Керменем 1577 р.

Славні походи козаків на Крим (1595 р. здобуття Тягині) та морські походи під проводом гетьмана П. Сагайдачного (1601, 1602, 1605, 1606 та 1608 — здобуття Перекопу) і за його гетьманування 1613-1622 (1616 р. здобуття Кафи), спричинили турецько-польську війну. В битві під Цецорою 1620 р. польське військо було розгромлене, дорога на Польщу стала відкритою.

На підбій »Лехістану« йшов сам султан Осман II на чолі 150-тисячної добірної армії. Перестрашений варшавський сойм, забуваючи всі непорозуміння з козаками, усталив (ухвалив) реєстр козаків на 20 тисяч. В серпні 1621 р. під Хотиним 35-тисячна польська армія чекала на турків. Становище (положення) польської армії було безвихідне. Всі чекали на козаків, як на спасіння. Козаків прибуло два рази більше (41,500), як ухвалив сойм. Своїми бравурними атаками козаки завдали туркам таких великих втрат, що вони запропонували перемир'я. Тільки трусливість польської шляхти спасла турецьку армію.

5) »Запорізька Січ в боротьбі з турецько-татарською агресією«, стор. 68, 71, 72-73.

Яків Собескі, син люблинського воєводи Марка Собеского, довголітній маршалок варшавського сойму, написав в 1646 р. твір п. з. »*Commentarium Chotinensis belli*«, в якому м. н. писав так:

»Вже на третій день війни козаки проникли в турецький табір. Турків охопила така паніка, що навіть Осман II з великою частиною війська втік з табору. Щоб завдати ворогові вирішального удару, козаки звернулись до польського командування по допомогу, але воно відмовило їм і козаки були змушені покинути турецький табір. Багато шляхтичів, що належали до знаменитих фамілій, ховалися на возах між провіантом; їх витягали з цих сховищ і проводили через увесь табір як таких, що паплюжать своє військо. Як я чув... від людей компетентних і в чому мав змогу переконатися на власні очі... слава їх (козаків) поширилася далеко поміж різними народами«⁶.

Світова історія назває цю битву не вирішеною тому, що турки відступили з поля бою, укладаючи з поляками перемир'я, і не було жодних змін у володіннях суперників — Польщі і Туреччини. Наша історія називає битву під Хотином побідою козаків над турками, які втратили половину свого війська.

Значення битви під Хотином є далеко більше. Її належить порівняти з морською битвою під Лепанто (Lepanto), гр. Навпактос коли-то 7 жовтня 1571 р., венеційські, еспанські і папські морські сили розгромили турецьку флоту. Тоді було 15.000 турків убитими, визволено 10.000 невільників і раз назавжди зломлено міт непобідимости Туреччини на морю⁷.

— Битва під Хотином — це друге Лепанто на суші. Наші козаки розгромили турецько-татарські сили і зломали міт непоборности Туреччини на суші. Хотин — це передвісник турецького відвороту з-під Відня 1683 р.

Подруге, під Хотином козаки врятували незалежність Річі Посполитої, якої сила була зламана під Цецорою, а великанська турецька армія під Хотином була призначена на окупацію польської держави. Але це не перешкодило польським історикам назвати цю битву невирішеною.

Крім татарських наїздів на Україну та відплатних козацьких походів на татарсько-турецькі володіння за гетьманування Михайла Дорошенка в 1624-1628 рр., належить відмітити й татарсько-українські договори. Дня 24 грудня 1624 р. запорожці уклали договір з Шагін-Гіреєм, як держава з державою. Кримський хан хотів виломитися з-під турецької залежності і цей договір був спрямований проти турків. Під проводом гетьмана Михайла Дорошенка козаки влаштували три морські походи на турецькі посілости в Босфорі. Однак цей союз був короткотривалий. В 1626 році ми знову бачимо татарські орди під Білою Церквою, які козаки дощенту розгромили.

Два роки пізніше кримський ханат став поділений на самостій-

⁶) »Запорізька Січ в боротьбі з турецько-татарською агресією«, стор. 9-10.

⁷) Свята Ліга під командуванням Jahan — a de Austria розбила турецьку флоту під командуванням Охіялі Паша.

ницьку частину татарів на чолі зі Шагін-Гіреєм, і на про-турецьку з Дженибек-Гіреєм у проводі. Михайло Дорошенко в 1628 р. відновлює союз з Шагін-Гіреєм і вирушає походом на Крим. Після невіршеної битви під Бахчисараєм, в якій загинули гетьман Михайло Дорошенко і його попередник Олівер Голуб, козаки вирушили під Кафу. Там однак татарські суперники погодилися й спільно вдарили на козаків, які мусіли відступити. Не кидаючи величезної добичі, в якій були гармати поляків, захоплені турками під Цецорою, козаки застосовуючи надзвичайну тактику і стратегію повернулися на Україну.

Період від 1648 р. до 1681 р. обіймає добу Хмельниччини — творення Козацької Держави — та її занепад. Це був час, коли татарська орда протягом більш ніж 30 літ перебувала на Україні в характері союзного війська проти Польщі за Богдана Хмельницького (1648-1654), або як союзника Польщі проти московсько-українського союзу після укладення Переяславського договору, а вкінці союзника всіх гетьманів протимосковського наставлення, які воювали за визволення України з-під московської зверхности.

Цей період в нашій історії є поділений на дві частини, а саме: на добу Хмельниччини, або повстання Української Держави та її упадку, або т. зв. Великої Руїни, яку так характеризує наша історіографія:

«Згідне й одноціле дотепер запорізьке військо розбилося на два ворожі табори, які себе поборювали. Не було одної влади, на Правобережжі правив один гетьман, на Лівобережжі другий. Ідея самостійної Української Держави занепадала все більше, сусіди господарили на Україні, як у себе вдома, а самі українці накликали на себе ворогів. Багата і квітуча, вільна країна занепадала до краю, на місці великих осель сіріли руїни, на місці родючих піль появилася дикий степ»⁸.

Часи Хмельниччини й Руїни треба аналізувати як одну нерозривну цілість. Розбиття запорозького війська на ворожі табори, брак єдиної влади, двох гетьманів, господарювання сусідів на Україні — все це не було причиною занепаду Козацької Держави, але її об'явом. Руїна мусіла прийти як вислідна політика Богдана Хмельницького, який будував українську державу з рівночасним зародком її упадку.

«Історичні умови склалися так, що ця державність не розвинулася в суверенну державу. Зовнішньо-політичні обставини унеможливили існування української держави»⁹.

До цих зовнішньо-політичних обставин треба зарахувати союзні договори, які гетьман Богдан Хмельницький укладав з кримським ханом, з Туреччиною, Польщею та Московщиною.

До того часу Україна належала до Польщі. Кримські орди, ко-

⁸) «Велика історія України» вид. Івана Тиктора, стор. 495.

⁹) «Нариси суспільно-політичного устрою на Лівобережній Україні XVII століття», стор. 35.

ристаючи зі слабости польської держави, нападали на українські землі ради добоичі, а головно ясиру.

»Повна дегенерація польської державности на Україні, її безсилля в боротьбі зі степовими кочовиками, мусіло довести до великого перевороту 1648-1649 років«¹⁰.

На початку 1648 р. Богдан Хмельницький укладає союз з кримським ханом Іслям-Гіреєм III, який відразу вислав Тугай-мурзу Ширина (Тугай-бея) з 6-тисячною татарською ордою. Цю скору допомогу кримського хана пояснюється великим неврожаєм в Криму, голодом та загибеллю скота. Татари хотіли в війні поправити своє господарство¹¹.

Цей договір дав кримській державі правну підставу вмішуватися у внутрішні справи України.

»В липні 1648 р. прибули до Стамбулу послы Хмельницького, прохаючи potwierдити союз козаків з татарами і предлагаючи за це в застав Камянець на Поділля. Пізніше 14 жовтня 1648 р. Гетьман пише листа до Султана, в котрім просить прийняти під свій протекторат Україну. Новий султан в кінці 1648 р. прийняв Військо Запорозьке під свою опіку й пізніше навіть видав гетьманові »диплом на Князівство Руське«, який був згодом поляками під Берестечком разом з іншими документами здобутий. Цей договір відновлював Богдан Хмельницький в лютому 1650 р., коли Польща хотіла втягнути Хмельницького в війну з Туреччиною і 2-го серпня 1650 р., складаючи на руки Османа Агі, турецького посла, присягу вірности, зірвав тоді польсько-московський союз, звернений проти Туреччини, якого наслідки поносити мала Україна«¹².

Ця туркофільська політика в державній емансипації України більшої ролі відіграти не могла з уваги на:

- 1) відвічний антагонізм між християнським і мусулманським світами;
- 2) несталість та непевність турецького васала — татар, які знали добре, що для них несе самостійна Україна.

Дилемою татар остались nadalше добоича й ясир і через те рація татарської державности була противна повстанню сильної і самостійної України, яка в майбутньому мусіла б стреміти до опанування Чорного моря. Татарський союзник зраджував козаків у вирішних моментах (битви під Зборовом, Берестечком і Жванцем).

В інтересі так татар, як і турків лежало ослаблення Польщі, а рівночасно не допустити до повстання суверенної України.

Богдан Хмельницький перецінював могутність Польщі, тому великим питанням остається справа, чи у визвольній боротьбі Козацької України проти Польщі він мусів брати до помочі татарські орди? Коли під Хотиним 1621 р. проти 150-тисячної турецької армії Польща спромоглася виставити тільки 35-тисячну армію — це є доказом, що польська держава була в стані упадку. В роках

10) В. Липинський: »Україна на переломі«, стор. 18.

11) »Літопис Самовидця«, стор. 7.

12) В. Липинський: »Україна на переломі«, стор. 25.

1648-1649 Гетьман розпоряджав 180-тисячною силою. Йому бракувало кінноти, яку давали татарські орди. Завданням наших військовознавців є дослідити, чи Хмельницький, будучи зданий тільки на власні сили, не провів би успішніших боїв проти Польщі.

Зборівська умова з 19 серпня 1649 р. зредагована як односторонній акт короля під назвою «Деклярація ласки», мала бути ратифікована варшавським сеймом, який м. ін. видвигнув домагання, щоб Хмельницький зірвав союз з кримським ханом.

Дня 28 вересня 1651 р., в договорі під Білою Церквою, Хмельницький зобов'язався зірвати союз з кримським ханом. Стаття 9 Білоцерківської умови постановляла:

«Орда, яка тепер есть у краю, має бути зараз відіслана і з краю вступитися, не роблячи ніякої шкоди в державі королівській, на ґрунтах Речіпосполитої не кочувати. Коли Гетьманові Запорозькому не вдалося б, як він обіцяє, привести її до услуг Королеві до будучого сейму, то надалі з нею Військо Запорозьке не буде мати ніякого союзу і приятні, але вважатиме за неприятеля королівського і Речіпосполитої, боронитиме від неї границь і разом з військом Речіпосполитої проти неї ставати. І на будучі часи з нею і зі сторонніми володарями ані нинішній гетьман з усією старшиною і всім Військом Запорозьким, ані всі його наступники, не будуть утримувати ніяких зносин і умов, але в вірнім підданстві Королеві і Речіпосполитій зіставатимуться ціло і непорушно, вірно і зичливо слухати у всім Речіпосполитій»¹³.

Мимо такого зобов'язання Хмельницького перед поляками, кримський хан не зірвав союзу, бо знав, що це зобов'язання останеться на папері і що війна з поляками триватиме даліше.

Дня 15 грудня 1653 р. (по битві під Жванцем) Іслям-Гірей заключив умову з польським королем Яном Казимиром, на основі якої козакам привернено постанови зборівського договору. *Король в додатковій тайній умові дозволив татарам брати ясир з українських земель.*

Заклучення Переяславського договору (1654) відразу змінило становище кримського хана зі союзника на ворога і таким він залишився до кінця. Богдан Хмельницький написав 15 квітня 1654 листа до Сефер-аги і наступного дня до хана Іслям-Гірея, в яких вияснював причини укладення союзу з Москвою та бажання на майбутнє жити в дружніх відносинах з кримською державою, однак це не змінило ситуації. Хан цілком слушно вважав цей договір як загрозу для його держави. Татари й турки зайняли непохитно протимосковське становище.

Очевидно, самі переяславські статті мали проти-татарські постанови:

Ст. 5. «А с турским салтаном и польским королем без указу царского величества не ссилатца».

Ст. 10. «Крымская орда если бы имела вкинута, тогда от Астрахани и от Казани надобно на них наступати.

¹³) Кн. І. Токаржевський-Карашевич: «Хмельниччина з погляду права», «Визвольний Шлях», кн. XII, 1957 р., стор. 1356.

Тако ж де и донским казакам готовым быть, а ныне еще братстве дать сроку и их не заирать.

Царского величества указ и повелиные на Дон к казакам послано буде крымские люди задору никакова не учинят, и на них ходить и задору чинить не велено.

А будет крымцы задор учинят, и в то время царское величество укажет над ними промысл чинить»¹⁴.

Ст. 11. »Кодак город на рубеже от Крыму, в котором гетман всегда по 400 человек держит и кормы всякие им дает; чтоб и ныне царское величество пожаловал кормами и порохом, к наряду изволил построи.

Также и на тех, которые за порогами коша берегут, чтоб царское величество милость свою изволил показать; понеже нельзя его самого без людей оставлять»¹⁵.

Новий кримський хан Мохаммед-Гірей, відомий ворог московської держави, підписав 9 червня 1654 р. союзний договір з Польщею, який польський сойм ратифікував.

В 1655 р. численні татарські орди вдерлися на Україну. Коло Дрожиполя 29-30 січня 1655 р. відбулася одна з найбільш жорстоких битв, в якій нараховувано понад 15 тисяч убитих. По цій битві татари спалили понад 270 осель (сіл і міст), около 1 тисячу церков і забрали в неволю 200-тисячний ясир. В дальших боях біля Умані, Брацлава й Ахматова цього самого року козаки втратили половину свого війська, а татари дві третини. Тоді запорожці під проводом кошового Семена Вергуна організують вдалих похід на Крим (на 43 стругах) — здобули і знищили Судак, Кафу й 2 турецькі галери.

Переяславський договір дав Москві підставу трактувати Україну як свою власну проблему. Царський уряд уважав цей договір за з'єднання України з московською державою як автономної території, якої політичні права можна буде з бігом часу так обмежувати, щоб Україна стала звичайною адміністративною територією московського царства. Історія це підтвердила.

Покликуючись на засаду міжнародного права »Protectio non involvit subiectionem«, українська публіцистика в більшості старається доказати, що Переяславський договір не означав підданства, а був тільки союзом між двома державами. Міжнародне право вважає протекторати півсуверенними творами, підпорядкованими другій державі (Oberstaat) в різних ділянках, що й заіснувало. Гетьман Богдан Хмельницький погодився на 12-тисячний московський гарнізон у Києві, почав вживати титул »Його Царського Величества Гетьман Військ Запорозьких« та погодився зірвати всі зв'язки з Кримським ханатом і Портою, а право легатій узалежнив від згоди царя.

Цей договір дав Москві нові напрямні її закордонної політики,

14) 1654 г. Марта 21 — »Статьи Богдана Хмельницкого с Русским правительством, утвержденные царем и боярской думой и определявшие положение Украины в составе русского государства«.

15) »Освободительная война 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией«, стор. 337-340.

в тому напрямку, щоб укріпитись на берегах Чорного моря, здобути вікно в широкий світ, що було необхідним для розвитку закордонної торгівлі з Англією, Францією та іншими країнами Західної Європи. Без Переяславського договору московська держава ледве чи могла б навіть подумати про такий плян.

Ідея здобути вікно до Європи через Балтицьке море є пізнішою — це твір Петра I, головна причина т. зв. в історії Північної війни (1700-1721 рр.). Цей плян був зреалізований і правно оформлений мирами в Стокгольмі і Нойштаті (Neustadt). Тому-то, тільки з тактичних оглядів, Петро I в договорі з Туреччиною в Карловицях (1699 р.) зрікся всіх претенсій до берегів Чорного моря. Він хотів запевнити собі нейтральність Туреччини під час війни зі Швецією. Здобуття північних берегів Чорного моря наступило далеко пізніше, вже за цариці Катерини II в 1783 р.

Богдан Хмельницький уклав також союз зі Швецією і цей останній був би найкращий для України тому, що Швеція не межувала безпосередньо з Україною і не могла збройно окупувати її території. Заключування договору відбулося дорогою виміни посольств та листів. Останній лист від шведського короля, в якому закріплювалась за гетьманом ціла Україна без Підляшшя з дідовим гетьманатом, який датований 6 серпня 1657 р., не застав гетьмана Богдана Хмельницького між живими.

Подібні договори зі Швецією уклали гетьман Іван Виговський (1657 р.) та Іван Мазепа (1708 р.).

В наслідок договорів зі сусідами аж три держави — Польща, Московська держава та Кримський ханат — стреміли заволодіти Україною, яка після смерті Богдана Хмельницького розпалася аж на три частини: Лівобережну Україну, Правобережну й Ханську Україну:

Лівобережна Україна під зверхністю московського царя з гетьманами (столиці в Батурині і Глухові). До неї належить долучити ще територію Запорізької Січі, автономну, але контрольовану лівобережними гетьманами та царським урядом.

Правобережна Україна, підлегла Річпосполитій, яка також хотіла втримати в посіданні цілу Україну. Гетьмани: Павло Тетеря, Юрась Хмельниченко, Степан Опара, Михайло Ханенко, а пізніше Степан Кунецький та Андрій Могила. Столиці гетьманів були в Чигирині, а опісля в Немирові. Поза внутрішньою боротьбою назовні ці гетьмани не відіграли більшої ролі поза їх участю в складі польських військ під Віднем 1683 р. і спорадичними нападами на Молдавію та татарські терени (в тому й Ханську Україну).

На основі польсько-турецького договору в Журавинцях з 17 жовтня 1676 р., Річпосполита навіть відступила Туреччині більшу частину Правобережної України, в тому Поділля з Кам'янцем Подільським і територію Запоріжжя.

На основі королівського універсалу в 1684 р. зорганізовано козацькі полки в Корсуні (полк. Іскра), Богуславі (полк. Самусь), на Побожжю (полк. Абазин) і в Хвастівщині (полк. Семен Гурко Палій). Цей останній відомий зі свого повстання проти Польщі, фактично приєднав Правобережну Україну для Івана Мазепи.

Ханська Україна обіймала полудневе Поділля і територію між ріками Богом та Дністром, з ханськими гетьманами, як Іван Драгинич, Стецик, Петро Іванович Іваненко (Петрик) та Іван Богатий. Вони репрезентували українське населення перед турецькою і татарською владами та перед урядами сусідніх держав, що надавало їм ширшого політичного значення і вони мали поважний вплив на українсько-татарські взаємини. Резиденція ханських гетьманів була в Ягорлику, а згодом в Дубосарах над Дністром, де були вони ще в 70-их роках XVIII стол.¹⁶

Лівобережна Україна з гетьманами в Батурині чи Глухові була підлегла московському цареві. Автономія України при кожній зміні гетьмана ставала вужчою. Гетьманське військо і Запорізька Січ ставали знаряддям московської експансії на південь. Їх коштом та засобами української землі московська держава вела війни з Туреччиною і Кримським ханатом. Так Москва українськими руками витискала татар з берегів Чорного моря, а рівночасно ослаблювала Україну. Московське око пильно стежило, щоб жодний гетьман не ввійшов у союз з Кримом, що доказують кожночасні статті укладані з гетьманами та посольські прикази.

За основу умов з гетьманами стали Переяславські статті, укладені 27 жовтня 1659 р. з Юрасем Хмельниченком (Хмельницьким), які м. ін. постановляли:

Ст. 10. «А с крымским ханом, кроме мира, никакой ссылки не имеет; а мир имеет с ним по указу В.Г.Е.Ц.В., для того, чтоб на жителей Войска Запорожского татарове из Крыма войною не приходили и их не разоряли и в полон не имали, и гуляки б из Крыма или ногайские изневеть, их же черкас не разоряли и в полон не имали».

Обов'язковими в тексті присяги кожного гетьмана були ще такі слова:

«К польском королю... и к крымскому хану и к иным государям не приставать и ни на какия их ляцкия и бусурманские прелести не прелощаться»¹⁷.

Влітку 1660 р. польсько-татарські війська вирушили проти козаків під гетьмануванням Юрася Хмельницького та московських військ під проводом воеводи Шереметева. Не давши їм змоги получитися, польсько-татарські війська розгромили московські війська під Чудневом на Дніпрі, а козаків під Слободищем, примусили укласти т. зв. Слободищенський (або Чуднівський) трактат 17 жовтня 1660 р., на основі якого Україна відривалась від московського царства й відновляла державний зв'язок з Річчю Посполитою. Поляки відмовились повністю прийняти постанови Гадяцького договору. Україна одержувала автономію з гетьманом на чолі, була зобов'язана воювати разом з польським військом проти Москви й не нападати на Кримські володіння.

Лівобережні козаки (полк. Я. Сомко і В. Золотаренко) не хотіли признати злуки з Польщею і знову почалася братовбивча війна за

16) О. Оглоблин: «Гетьман Іван Мазепа та його доба», стор. 194-195.

17) «Запорізька Січ в боротьбі...», стор. 148-149.

участю москалів, поляків і татар. Наступного року Юрась Хмельницький враз з татарськими ордами облягає Переяслав, то знову розбиває московське військо під Ніжином, а наступного року зазнає поразки під Каневом (16. 7. 1662). Союзні татари кинулись по Україні і зібрали величезний ясир. Це вирішило долю Юрася, який 15 січня 1663 р. зрікся гетьманства і постригся в ченці. Того року наступив фактичний поділ на Лівобережну й Правобережну Україну.

Лівобережні козаки вибирають гетьманом Івана Брюховецького (1663-1668), а правобережні Павла Тетерю (1663-1665), який опирався на польських і татарських залогох. Польська сваволя і татарські грабежі та спустошення були причиною всенароднього повстання, що примусили Павла Тетерю скласти булаву. Правобережним гетьманом проголосився сотник з Ведмедівки Степан Опара, якого спочатку попирали татари, але опісля його ув'язнили та передали полякам, які покарали його смертю.

Козацька рада в Чигирині вибрала гетьманом Петра Дорошенка. Спочатку його політика була спрямована на заспокоєння так польських, як і турецько-татарських амбіцій. Незабаром після затвердження Дорошенка гетьманом, Туреччина (ще в 1666 р.) вступила з ним в безпосередні таємні стосунки.

Leopold Hubert в праці *»Zatargi Polski z Turcją w 1667 r.«* подає, що на весні 1666 р. на Криму прийшов до влади новий хан Ааділь-Гірей, противник союзу з Польщею. Туреччина готувалася до відкритої підтримки гетьмана Дорошенка. Ааділь-Гірей направив свої орди на допомогу Дорошенкові, який офіційно заявив польським послам:

«Мне де гетманство дано не от королевского величества и не от гетманов, а дано де ему гетманство от хана Крымского, и надежду де всякую держит на хана крымского»^{17а}.

У вересні 1666 р. за наказом Туреччини на допомогу Дорошенкові прибула 40-тисячна орда під командуванням нурадина Давлет-Гірея, султанів Махмет-Гірея та Саломет Гірея. Вони повели боротьбу проти решток польських військ. Розгромивши коронні війська, татарські загони розбрелися по цілому Правобережжю, доходячи до Львова і Люблина¹⁸.

Польща була змушена укласти з Москвою угоду, т. зв. Андрусівське перемир'я 1667 р., на 13 і 1/2 літ, на основі якого Лівобережжя з Києвом залишалося під московським царем, а Правобережжя переходило під владу Польщі. Запоріжжя мало перебувати під владою обох держав:

Ст. 3. »И вниз Днепра, что именуется Запороже, и тамошние казаки, в каких они там оборонах, островах и поселениях своих живут, имеют бить

17а) »Запорізька Січ в боротьбі...«, стор. 203.

18) 19 грудня 1666 р. під Браїловом Дорошенко розбив польське військо. В полон дістався полковник польського війська Маховський, який розстріляв б. гетьмана Івана Виговського.

в послушании под обороною и под високою рукою обеих в.г. наших, на службу и от наступающих, от чего Боже сохрани, бусурманских сил»¹⁹.

Обидві договірні держави домовилися про спільні дії проти татарсько-турецької агресії. В статті 18-й згаданого договору говорилось: »В Запорогах и на Дону спомочный и оборонной промысл над бусурманы не предстанет«²⁰.

Андрусівське перемир'я викликало на Україні велике негодування, протидарські настрої зросли до того ступня, що на Січі (в квітні 1667) вбито царського посла Ладиженського і татарського посла Мухамед-ата, що їхали на Крим²¹.

Про небезпеку всенароднього повстання доносив царському урядові гетьман Іван Брюховецький. Ту саму думку висловлював в посольському приказі Кікін, що повернувся в Москву 22 липня 1667 року.

Літом 1667 р. на Україну прибули численні татарські орди, які разом з козацькими полками обложили польські війська під командуванням польового гетьмана Яна Собеского в Підгайцях, де 16 листопада 1667 р. укладено перемир'я. Причиною так несподіваного перемир'я став один із найбільших козацьких походів під керівництвом Івана Сірка та Івана Рога (два загони) на Крим, під час якого знищено Кафу та улуси Ширин-бея. Козаки зазнали великих втрат, а ще більших татари. Тому-то татари з-під Підгайця поспішно повернулися на Крим.

Коли загальне невдоволення на Лівобережжі проти царських воевод і гарнізонів прибиало на силі і назрівало загальне повстання, гетьман Іван Брюховецький, щоб рятувати свою позицію, вислав у Крим посла Степана Гречаного, »чинячи згоду і зтягаючи орду на Москву«. Пізніше він відправив посольство до Істамбулу в складі 10 осіб (м. ін. полковника Григорія Гамалея, обозного Микиту Безпалого і писаря Лаврентія Кашпуровича), щоб султан прийняв його під свою опіку (щоб бути підданим султана), »как и князь семиградський«. Дня 18 лютого 1668 р. гетьман візвав московські залоги й воеводів покинути Україну. Протимосковське повстання було так несподіване, що москалі без більшого спротиву опустили Україну.

На Лівобережжя вторгнулися ногайські орди як союзники гетьмана Брюховецького. Якраз цю хвилину вважав Дорошенко за догідну об'єднати цілу Україну, тим більше, що полковники Брюховецького потайно запросили Дорошенка взяти під свою опіку Лівобережжя. Під Опішнею на Полтавщині стрінулися обидва гетьмани, ногайські орди перейшли на сторону Дорошенка, серед розрухів був убитий Брюховецький (7 червня 1668 р. в Будищах к. О.), під владу Дорошенка перейшла ціла Україна. Це було останнє об'єднання Правобережної і Лівобережної України.

19) Полное собрание законов Российской империи, т. I, стор. 659; »Запорізька Січ у боротьбі...«, стор. 206.

20) Там же, стор. 207.

21) Своє офіційне помилування за ті вбивства вислав цар на Січ аж 28 липня 1670 р.

Московський уряд вів переговори з гетьманом П. Дорошенком, але ці переговори виявились безуспішними, бо гетьман висував несприйнятні для Москви вимоги, зокрема вимогу про виведення воевод і залог з України та відмову від Андрусівського договору. Тими вимогами гетьман Дорошенко повністю відкидав договір з 1663 р. в Батурині, яким Брюховецький, приймаючи змінені Переяславські статті Богдана і Юрася, віддавав Україну в повну залежність від Москви. Їдучи до Москви, Брюховецький підписав 1 листопада 1665 р. другу умову, яка ще більше обмежувала права України²².

Дорошенкові належить приписати складення офіційного трактату з Туреччиною 1669 р., яким він узнавав протекторат Туреччини над Україною. Вже в 1668 р. Дорошенко направив в Істамбул посольство, очолюване генеральним писарем Лукашем Букреевичем і уманським полковником Білогрудом, яке, маючи надзвичайні повноваження, довело до укладення договору. Старшинське посольство повернулось з турецьким послом, який привіз султанське грамоту. Султан оповіщав козацьких полковників і населення України про те, що він «их приемлет под державу свою и обороняти обещается від Польщі і Московського царства»²³.

На весні 1669 р. гетьман направив знову велике посольство до султана, яке очолив його заступник Михайло Раткевич Портянка, що став постійним представником України при Порті.

Султан у свою чергу вислав в Україну дуже чисельне посольство. Його керівник вручив гетьманові дві булави, бунчук, герб, два каптани, що символізувало васальні відносини, а також султанську грамоту, що затверджувала його гетьманство. Гетьман і старшина зобов'язувалися воювати з ворогами Туреччини (польська і московська держави) та гарантувати безпеку володінням султана.

В статтях 5-й і 16-й зазначено, що одержання від Туреччини військового прапору й булави не означає цілковитого підпорядкування України султанові. Підпорядковані султанові татарські війська повинні приходити на допомогу гетьманові. Щоб забезпечити спільні дії проти ворога, татарські війська мають перебувати під командуванням гетьмана.

Туреччина зобов'язалася, що під час приходу турецьких і татарських військ на територію України, вона не буде будувати своїх мечетів, не буде руйнувати церков, спустошувати міст і не буде брати людей в ясир.

Татарські війська, що прийдуть на допомогу гетьманові, не повинні самовільно розташовуватись в українських містах і селах та

22) Гетьман І. Брюховецький зрікався податків від міщан і селян в користь московського уряду, дозволяв ширити в Україні горілчаний монополію. Московські залоги в числі 11.600 вояків мали бути в Києві, Чернігові, Ніжені, Новгороді, Полтаві, Кременчуку і при гетьманові в Гадячі. На київську митрополію мав прийти москаль. Гетьман погодився не вести жодних зносин з іншими державами.

23) Акти ЮЗР т. IX, стор. 229 — «Запорозька Січ в боротьбі...», стор. 227.

брати насильно запаси, а мають вдоволитися призначеними їм запасами (харчами і оброками).

Українська Церква має свobodно розвиватися і підлягати царгородському патріярхові.

Політику Дорошенка підтримував київський митрополит Йосиф Тукальський і вище духовенство. Вони вважали за краще бути підпорядкованими далекому царгородському патріярхові, ніж близькому московському.

В ст. 15-ій говорилось, що договір про дружбу або мир так само, як початок війни зі сусідніми державами, особливо з Польщею і Московщиною, султанська Туреччина і Кримський ханат мають укладати або оголошувати за відомом Дорошенка. В ст. 8-ій постановлялось:

»Даби гетман наш всегда бил утвержден в своем достоинстве, даже до последнего дня живота своего, так чтобы его никтоже возмог из власти солтанови переменять и из селища его низвергати«²⁴.

Втримати Лівобережжя на довший час Дорошенкові не вдалося. Проти нього виступили московські війська під командуванням Куракіна, а на Правобережжя наступали поляки. Об'єднана Україна не була бажана ні москалям, ні полякам, ані татарам, які відчували, що сильна українська держава покладе кінець їхньому пануванню на українських землях.

Багато мурз повернуло на Крим, захопивши чимало ясиру. Кримський хан підтримував нового кандидата на гетьмана, писаря на Січі Петра Суховія, який визнав зверхність кримського хана. Дорошенко мусів повернутися на правий бік Дніпра, а тим часом лівобережна старшина вибрала гетьманом Дам'яна Многогрішного, який в березні 1669 р. підписав з представниками московського уряду (Ромодановський, Матвеев і Богданов) договір протекторату, відомий під назвою «Глухівські статті». Царський уряд зробив деякі поступки в ділянці фінансів і внутрішньої адміністрації.

В цих статтях заборонено гетьманові входити в будь-які зв'язки з чужими державами та збільшено число московських воеводів на Україні.

Суховій зі своїми військами та татарськими ордами напав на Чигирин, однак був відбитий. Білгородська орда й багато козаків покинули Суховія і він мусів з рештою козаків і татар відступити за Тясмин, де під Ольхівцями був цілковито розгромлений і втік на Крим. По стороні Дорошенка став Іван Сірко з запорожцями, бо йому імпонувала боротьба першого проти поляків.

Укладення договору України з Туреччиною ставило Кримський ханат у підрядне становище, тому хан вдруге висуває на гетьмана Петра Суховія. Дня 25 квітня 1669 р. він виступив з Криму на Запоріжжя, де за ним пішло 500 козаків. Зате татарські орди, очолені 7-ми султанами, нараховували 40 тисяч. Кримський хан

24) Акти ЮЗР, т. VII, стор. 103-8 — «Запорізька Січ в боротьбі . . .», стор. 229.

Ааділь-Гірей вислав послів у козацькі полки із заявою, що він буде помагати тільки тому гетьманові, котрий буде коритися Криму.

На домагання Суховія в Умані в літі 1669 р. відбулася козацька рада без участі Дорошенка, на якій козаки не підтримали Суховія, а вибрали гетьманом полковника Михайла Ханенка, якого підтримали козаки пропольської орієнтації.

Ханенко подався в Крим, де випросив 6-тисячне військо на чолі з Батирші-мурзою. До нього приєдналися Суховій і Юрась Хмельницький, які зі всіма силами прибули в район Стеблева, де відбувся вирішальний бій з військами Дорошенка. По боці Ханенка діяли кримські і ногайські орди, а Дорошенка підтримували білгородські татари, прислані сілістрійським пашою, а також турки, волохи і молдавани. Бій закінчився перемогою Дорошенка. За допомогою орди Суховій і Ханенко втекли на Січ, а Юрась Хмельницького захопили білгородські татари й відправили в Істамбул, де його ув'язнено.

Запорізька Січ стала ареною політичної боротьби різних угруповань, але вкінці перемогла промосковська політика (1669), союз з Москвою та боротьба з татарами і правобережним гетьманом Дорошенком.

27 червня 1670 р. Іван Сірко очолив похід запорожців на турецьку фортецю Очаків. 1671 р. запорожці, очолені Ханенком, зруйнували турецьку фортецю Іслям-Кермань. Того самого року 6 тисяч запорожців під командуванням кошового отамана Івана Сірка та гетьмана Ханенка виправилися проти татар, щоб не допустити їх до об'єднання зі силами Дорошенка, який був тоді у війні з польським коронним гетьманом Яном Собескім. Запорожці залягли в переправах, перерізавши орді шлях, а тоді несподівано напали на неї. По триденній завзятій боротьбі хан уклав договір з Михайлом Ханенком і Іваном Сірком про спільну боротьбу проти гетьмана Дорошенка. Хан Ааділь-Гірей, добиваючись незалежності від Туреччини, дуже радо пішов на угоду проти турецького васала Дорошенка.

Військо Дорошенка і ногайська орда виправилися за ріку Бог, щоб перешкодити з'єднанню запорожців (з ними були також татари) з польським військом. Під час бою запорожці кинулись на татар, так своїх союзників, як і Дорошенкових, і багато їх перебили. Загони Ханенка в 50 верств від Умані включилися до складу польських військ. Білгородська орда повернула в свої кочовища, забираючи по дорозі ясир.

Дорошенко з проріділими козацькими частинами та найманими полками і 4-ма тисячами татар почав облягати Умань, де заховались козаки під командуванням Оскерка. Коли почали підходити польські підкріплення, Дорошенко мусів облогу зняти. Він вислав скаргу до султана проти кримського хана, який, всупереч турецько-українському договору, виступав по стороні його ворогів.

Султан усунув хана Ааділь-Гірея, а новому ханові Селім-Гірею наказав післати Дорошенкові підкріплення.

Боротьба Дорошенка рівночасно проти польських військ і проти запорожців (Івана Сірка і Ханенка) довела до того, що його сили почали маліти, а в польські руки почали переходити міста Браїлів, Райгород, Дзялів, Красне, Шаргород, Ладижин, Вінниця, Стіна, Ямпіль, Гамалівка, Яруга, Могилів, Печера, Четвертинівка, Немирів, Лисянка, Ставище.

Україна переживала страшну руїну — сваволлю польських військ, грабежі і ясир від татарських орд, що розбрелись по всій нашій землі. По деякому часі польські війська опустили Правобережжя, залишаючи тут тільки нечисленні гарнізони. Війною проти Річи Посполитої виступив турецький султан з 300-тисячним військом. Турецькі війська підійшли аж під Львів, який 27 серпня 1672 р. дав викуп. Турки зайняли Кам'янець Подільський, а 2-го вересня султан розташувався в Бучачі, де його військо займалося грабежем населення та набором ясиру. Польський історик Гурські оповідає, що селяни організувалися в загони й відбивали тисячами ясир. Наприклад, одного разу під Комаровом відбито 20-тисячний ясир.

18 жовтня 1672 р. польський уряд уклав в Бучачі мир з Оттоманською Портою, на основі якого Польща відступила Дорошенкові велику частину Правобережної України.

Ще весною 1672 р. заарештовано й заслано в Тобольськ кошового Івана Сірка за його зв'язки зі Степаном Разіним, за його участь в повстанні на Слобідщині та за його надто велику популярність, що могла винести його як кандидата на гетьмана. Його заслання вплинуло на зниження активності Запорізької Січі, що спричинило занепад козацьких походів на Крим, тоді, коли в 1672 р. татари двічі нападали на Запорізьку Січ.

На домагання Запорізької Січі (кошовий Лук'ян Андрієвич) а навіть польського посла Криштофа Ковалевського, який добачував у Сіркові доброго союзника в боротьбі з татарами й Дорошенком, його звільнено. Звільнений зі заслання Іван Сірко організує похід на Очаків (7. 7. 1673), та на Муравський Шлях (24. 8. 1673), під час якого тайно передано царські грамоти ханові, Шереметеву та по слові Михайлову, що перебували тоді на Криму.

В 1675 р. великі турецько-татарські сили просувалися по Правобережній Україні, зайняли Збараж і підсувалися вдруге під Львів, але звідти були відтиснені коронними військами.

Восени 1675 р. лівобережні полки (запорожці, 300 донських козаків і калмики) організують спільний похід на Крим, під час якого знищено 37 сіл, а при відвороті розгромлено коло Перекопу татарське військо. Це довело до того, що татарський хан поспішно опустив Україну, а на Правобережжя прибули московські війська, що довело до ізоляції гетьмана Дорошенка, а вкінці і до його присяги на вірність цареві та резигнації з гетьманства.

Перехід Дорошенка під владу царя мусів вплинути на зміну політики Речі Посполитої. Вона припинила боротьбу проти Туреччини й вступила з нею в переговори. 17-го жовтня 1676 р. в Журавинцях підписано польсько-турецький т. зв. Журавинський договір, за яким Річ Посполита навечно відступила Туреччині більшу частину Правобережної України, в тому Поділля з Кам'янцем Подільським і територією Запоріжжя. Ян Собеский зобов'язався помагати Туреччині в боротьбі з московським царством. Московський уряд відмовився рахуватися з цим договором і так війна стала неминучою.

В 1677 р. 100-тисячні турецько-татарські війська підійшли під Чигирин. В турецькому таборі перебував Юрась Хмельницький як майбутній васал на Україні з титулом «князя Малої Росії». Перетягнути козацьку старшину на свою сторону йому не вдалося, а турецько-татарські війська, зазнавши поважних втрат від об'єданого московського війська під командуванням кн. Ромодановського (40 тисяч) та 20-тисячного козацького під командуванням гетьмана Самойловича, опустили територію України.

Другий чигиринський похід 200-тисячного турецько-татарського війська не поміг Туреччині закріпитися на Україні мимо зруйнування і здобуття Чигирина. Проти турків виступило 70 тисяч московського і 50 тисяч козацького війська.

Кримський хан пробував перетягнути на свою сторону Запорізьку Січ, яка була тоді в дуже тяжкому господарському положенні, а головно відчувала брак харчів та воєнного матеріалу. Вона знаходилася в блокаді гетьмана Самойловича, який за всяку ціну стремів до узалежнення і підпорядкування Запорізької Січі своїм впливам.

Ще в 1676 р. Січ уклала перемир'я з Кримом, яке використано для торгівлі з населенням Криму. Про це кошовий Іван Сірко повідомив царський уряд і гетьмана.

Дня 5 травня 1680 р. в Мічетній Каїрі в районі Кінських Вод під час виміни полоненими турецький візир Ібрагім-паша і кримський калга-султан запропонував Січі укласти союз подібний до того, що був укладений 1648 р. Богданом Хмельницьким, а також запропонувати їй відокремитися від московського царя, що кошовий Сірко відкинув²⁵.

В тому часі (1677-1679 рр.) Туреччина будує нові фортеці Шехіслам-Кермень на Таманському півострові та Муберек-Кермень, які з передше побудованими Кизи-Кермень, Іслям-Кермень та Шах-Кермень мали відограти ролю воєнної бази, та мали, в першій мірі, зліквідувати Запорізьку Січ. Ці фортеці становили безпосередню загрозу столиці Запоріжжя і тому 25 серпня 1679 р. її перенесено з острова Чортomla на острів Лободику посередині Дніпра. Гетьман Дорошенко, перебуваючи в Москві, вже 10 квітня 1677 р. доносив думному дякові Ларіонові Іванову про намір Туреччини будувати ці укріплення.

(Далі буде)

25) Кошовий Іван Сірко помер 1 серпня 1680 р.

Микола МЕЛЬНИК

УКРАЇНА І КРИМ В ІСТОРИЧНИХ ВЗАЄМИНАХ

(Продовження, 3)

В 1679 р. московсько-кримські відносини ввійшли у фазу мирових переговорів, які закінчилися в січні 1681 р. підписанням мирового договору в Бахчисараї на 20 років. Туреччина і Крим відмовлялися від своїх домагань на Лівобережну Україну і Київ. Признавалось приналежність Запорізької Січі до московської держави («И запорогам быти в стороне великого государя его царского величества»). Козакам давалося право займатися промислами в пониззі Дніпра, яке залишалось надаліше під володінням татарських мурз.

З укладенням Бахчисарайського договору кінчається період татарської офензиви на опанування України. Починаючи від 1648 до 1681 р., татарські орди безперервно перебувають на українських землях чи то як союзники гетьманів, різних кандидатів на гетьманів та Польщі, в безперервній війні з Москвою, і гетьманів, які uznawali зверхність царя та Запорізької Січі. Наслідки цього мусіла поносити Україна, чого доказом була руїна українських земель.

Війна, що тривала понад 30 літ, мусіла також виснажити сили татарського хана. Тому-то час по укладенні вищезазначеного договору — це час московської офензиви на опанування берегів Чорного моря, поступенне витискання татар мимо завзятих оборонних дій кримського хана. Це стояло рівнож у певному зв'язку з корченням Оттоманської імперії. Господарською базою і людським матеріалом в тих війнах стала Україна.

Царський уряд пильно дбав, щоб гетьмани не входили в дипломатичні зносини з татарами й турками, бо це противилося напрямним московської політики на півдні.

Зі зменшенням турецько-татарської загрози йшла поступенна ліквідація Москвою автономних прав України. Під час запряження кожного нового гетьмана в «статтях» заборонювано Україні укладати міждержавні договори.

Відомий кримський похід 2 червня 1687 р. під командуванням кн. В. Голіцина зі 100-тисячною армією і гетьмана Івана Самойловича з 50-тисячами козаків закінчився невдачею через пожар степів коло Перекопу, як це подають історичні публікації, що пошкощувало Самойловича гетьманську булаву.

Дійсною причиною була опозиція проти антитурецької політики Москви, на чолі якої став гетьманич Григорій Самойлович, зять гетьмана Брюховецького, людина енергійна, принципова, ворог Москви.

Під час вибору гетьмана Івана Мазепи укладено нову угоду з московським урядом, т. зв. *Коломацьку угоду* з 25 липня 1687 р. «Коломацькі статті» мали за основу «Глухівські статті» гетьмана Дам'яна Многогрішного з 1669 р. з деякими змінами, зробленими в т. зв. «Конотопських статтях» за гетьмана Івана Самойловича з 1672 р.

В «Коломацьких статтях» український уряд зобов'язувався посилати військо проти Криму й турецьких фортець (городков) на Дніпрі, а також Очакова й «остерегать того на крепко», щоб «миру запорожцев с Крымом и с городками никогда не иметь», і щоб «из Малоросійских городов в Крым с торгами, и с запасами, и со всякою живостью не ездили и лошадей в Крым не продавали» (т. VII).

«Крім того 'для утиснення и удержання Крыму и от нахождения их, Крымских орд, так на Великоросійские, яко и на Малоросійские города' український уряд мав збудувати фортецю на лівому березі Дніпра проти Кодака, а на річках Самарі, Орлі і в гирлах річок Берестової та Орчика 'построить города и населить Малоросійскими жители'...» (пакт XX).

В «Коломацьких статтях» гетьманам заборонено входити в дипломатичні зносини зі сусідніми державами: «в той статьи Гетману и всему Войску отказать» і «к польскому королю и к иным государям, и к крымскому хану ни о чем не писать и не посылать». Якщо ж од чужих держав «будут к ним письма приняв им, присылать к великим государем, к Москве, в приказ Малыя Россіи, а от себя им против тых писем ни к кому нечего не писать» (п. VII)²⁶.

За гетьманування Івана Мазепи маємо цілий ряд московсько-козацьких походів на Крим.

1689 р. невдалий похід під командою кн. Голіцина та І. Мазепи.

1695 р. похід на татарські укріплення на Дніпрі, під час якого здобуто й знищено фортеці Кизи-Кермень та Шехіслам-Кермень на Таманському півострові.

1696 р. козацьке військо під командуванням Якова Лизогуба брало участь в здобутті Азова.

1697-8 рр. походи на території при долішньому Дніпрі та проти турецьких фортець.

Ці походи не принесли територіальних користей. Плянувши війну проти Швеції, на Карловицькому мирі (1699 р.) цар Петро І зрікся всіх претенсій до побережжя Чорного моря в користь Туреччини, очевидно, щоб забезпечити собі її нейтральність.

Згідно з постановами «Коломацької угоди» гетьман Іван Мазепа будував цілий ряд укріплень на річках Самарі й Орлі (Орел) і туди

²⁶) О. Оглоблин: «Гетьман Іван Мазепа та його доба», стор. 32-33.

мало йти переселювання українців, що викликало негодування за-
порожців, які в тому добачали обмеження їм автономії.

Розбудова укріплень, обсаджування їх українським населенням,
розбудова Дніпрової флотилії — все це було заходом гетьмана
для опанування південних земель і доступу до Чорного моря, як
влучно підкреслював політичний орган «Europäische Fama» —
Leipzig, 1706.

Величезний вплив на українсько-татарські взаємини під час
гетьманування Івана Мазепи мало повстання Петрика 1692-1696 р.
Петро Іванович Іваненко (званий Петриком), людина талановита,
освічена й заможна, може й патріотична, писар у генерального
судді Василя Кочубея, втік на Запорізьку Січ, де став кошовим
писарем. Увійшовши таємно в переговори з Кримом, він уклав
26 травня 1692 р. в Газі-Кермані (Казикермані) союзний договір
з кримським ханом від імени «Княжества Видѣльнаго Киевскаго,
Черниговскаго и всего Войска Запорожскаго Городового і Народа
Малороссійскаго на засадах рівності й обопільності зобов'язань».

На основі цього договору між Україною і Кримом мав заіснувати
вічний мир; Кримське військо мало допомогти козакам визволитися
з-під московської і польської залежності без жодної винагороди.
Козаки зобов'язувалися завжди помагати кримському ханові проти
його ворогів. Два козацькі полки — Харківський і Рибінський —
мали бути переселені на правий берег Дніпра, а ці землі мали
остатися незаселеними. Татари не сміли грабити українських зе-
мель ані брати ясиру. Українці мали право свobodно ловити рибу й
полювати по обидвох сторонах Дніпра, а купці свobodно торгувати
в татарських поселеннях. Такі самі права вільної торгівлі мали
мати татарські купці на українській території.

Цілий договір, укладений на засаді рівноправності договірних
сторін (держав) в цілі нав'язання співпраці, на це вказує пони-
жчий його текст, який слід зраховувати до міждержавних договорів.

Оригінал українсько-кримського договору 1692 року до нас не
дійшов, хоч документально відомо, що обидва примірники тракта-
ту — український і кримський — потрапили до рук московського
уряду в 1692-1693 роках. Більш того. Нам невідомий також автентичний документ московського перекладу договору, що його було
зроблено тоді в Москві. Збереглася тільки копія того перекладу,
зроблена десь у другій половині XVIII століття, яка знаходиться
тепер у Рукописному Відділі Державної Публічної Бібліотеки
УССР (рукописи бібліотеки Київського Університету св. Володи-
мира). За тією копією подаємо тут повний текст договору.

Статьи вечнаго мира съ яснѣ велможнымъ Его Милостію и со всѣмъ
Государствомъ Крымскимъ Княжества Видѣльнаго Киевскаго, Черни-
говскаго и всѣго Войска Запорожскаго Городового і Народа Мало-
россійскаго, лѣта 1692 маія 26 день.

Понеже по воли і милости Господа Бога всѣмогущаго, в Тройцѣ Святой хвалимаго, съ яснѣ велможнымъ ханомъ его милостію і со всѣмъ Государствомъ Крымскимъ Выдѣльное Княжество Кіевское и Черниговское і всѣ Войско Запорожское Городовое пришло до такого миру и вѣчного братства, котораго от давнихъ лѣтъ жители малоросійскіе желали, того ради тотъ вѣчной святой покой на такихъ утвержденныхъ есть статьяхъ, которые ниже изображены суть.

I

Княжество Кіевское и Черниговское со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ і народомъ Малоросійскимъ имѣеть быть выдѣльное при всякихъ своихъ волностяхъ.

II

Ясне велможный ханъ его милость і всѣ Государство Крымское со всѣми ордами Крымскими и Бѣлгородскими и со всѣмъ Великимъ і Малымъ Нагаемъ имѣеть Княжество Кіевское и Черниговское і всѣ Войско Запорожское Городовое и весь Малоросійский народъ от поляковъ и отъ Москвы и отъ всѣхъ непріятелѣй оборонять всѣгда; такжѣ Войско Запорожское Городовое и всѣго Малоросійскаго Княжества силами Государства Крымское, Бѣлгородъ со всѣми принальжностями отъ поляковъ и отъ Москвы и отъ всѣхъ непріятелѣй всѣгда имѣть и повинны будутъ оборонять одни другихъ имянно орды с Войскомъ Запорожскимъ ото всѣхъ непріятелѣй боронитися и вончѣ стоять вечными времени повинны будутъ; а за то ни Государство Крымское Войску Запорожскому, ни Войско Запорожское ордамъ никакой платы чинить нѣ имѣють, но естли в дальные мѣста, а зимняго времени прилучитца войскамъ крымскимъ ити на оборону отъ какова непріятеля Княжеству Малоросійскому или малоросійское войско поидутъ на оборону Государства Крымскаго, и тѣмъ войскамъ и лошедеямъ быть харчъ и опочивъ пристойной і нальжащей.

III

Нынѣ на первой часѣ для отобранія отъ московской власти Малоросійской Украины яснѣ велможный ханъ его милость і всѣ Государство Крымское имѣеть дать Запорожскому Войску снадобье Орды.

IV

Когда дастъ Господь Богъ Всѣмогущий Войску Запорожскому исподъ ига московскаго выбитца, тогда имѣють быть два полка Ахтырской и Сумской со всѣми принадлежностями своими подъ владеніемъ Государства Малоросійскаго оставать, а Харьковской и Рыбинской два полка со всѣми принадлежностями переведены на Чигиринскую Днѣпра сторону, а мѣста оныя і сѣла имѣють быть пусты; такъ же въ слободахъ и на иныхъ мѣстехъ не имѣють татары брать въ неволю малоросійской породы, а естли взято, то чтобъ возвратить.

V

Чигиринская сторона со всѣми городами имѣеть быть подъ владѣніемъ Княжства Малоросійскаго і Войска Запорожскаго, пока Хмелницкой завоевалъ с ордами отъ поляковъ.

VI

Войску Запорожскому и Городовому и всѣму народу Малоросійскому Княжства Выдѣльнаго Кіевскаго и Черниговскаго чтобъ было волно добыватца на рыбной і на звериной ловлѣ и на соли бѣзо всякой дачи в Днѣпре реке вверху и внизу и во всѣхъ рѣкахъ і речкахъ по обоимъ сторонамъ Днѣпра лѣжащимъ, а на тѣхъ дабычахъ за ведомом Войска Запорожскаго і Государства Крымскаго і за листами обрѣтатися будутъ люди на какихъ нѣ есть мѣстехъ.

VII

А чтобъ ордамъ за то, что Войску Запорожскому нынѣ помогутъ испод московской власти выбитца, вмѣсто нагороды была дабыв, Войско Запорожское пріежъжіей помочи радѣть повинны отворить муравскіе шляхи, потому что, какъ выше доложилось, перевести имѣють людѣй полку Харьковскаго і Рыбинскаго на Чигиринскую Днепра сторону.

VIII

Княжству Выдѣльному Киевскому и Черниговскому и всему Войску Запорожскому и Городовому и всѣму народу Малороссійскому, по обоимъ сторонамъ Днепра живущимъ і жить имѣющимъ, чтобъ орды Крымскіе и Бѣлогородскіе и вся мусульманская вѣра, конная і пешая, ни воинскимъ, ни татарскимъ, образомъ, ни злымъ замысламъ, ни на полѣ, ни на водѣ, ни в людѣхъ, ни в скотахъ никакой ни чинили обиды, ни убытка, также і от Княжства Малороссійскаго и ото всѣго Войска Запорожскаго и Городоваго и Государству Крымскому, Вѣлу Городу, Ачакову и Казы-Керменскимъ городкамъ і всей вѣрѣ мусульманской, со всеми приналѣжностями, также на полѣ и на водѣ, пѣша и конна воинскимъ образомъ і никакимъ злымъ умысломъ никакова нималова убытку не будѣтъ, а естли бы стороны Княжства Малороссійскаго Государству Крымскому і всѣй вѣре мусульманской, или отъ Государства Крымскаго сторонѣ Малороссійской имѣло быть, хотя на полѣ, хотя на водѣ, хотя тайно, хотя явнымъ образомъ какая препона і обиды, і изоби-жанымъ людѣмъ за свидѣтельствомъ пристойнымъ, по своему праву имѣть быть с обоихъ сторонъ с нагородою убытковъ чинена святая управа.

IX

Купцомъ Княжства Малороссійскаго, которые похотятъ за торговыми промыслами ходить в Крымъ или в Бѣлогородчину, и в которые ни есть государства Крымскаго города, чтобъ не было никакой обиды, а какая повинность по уставу той стороны от купцовъ бѣретца в той земли, то имѣетъ обратца і отъ малороссійскихъ купцовъ; также естли і Крымскаго Государства торговые люди придутъ в Малороссійское Княжество в торговых промыслѣхъ своихъ, то по праву і уставу что имѣетъ братца отъ своихъ купцовъ, то возметца і отъ чужеземскихъ; а шляхъ съ обоихъ сторонъ купцомъ русскимъ имѣетъ быть в Переволочнѣ на Казыкерменѣ, а крымскимъ на Переволочню, а индѣ...

X

В какихъ ни есть надобяхъ прошенія Войска Запорожскаго къ яснѣ велможному хану его милости і всѣму Государству Крымскому будѣтъ донесѣно, чтобъ было принято і удоволствовано.

XI

Княжству Малороссійскому і всѣму Войску Запорожскому какъ дастъ Господь Богъ волное Государство, чтобъ права сѣбе природное і порядокъ, которой полюбитца, учинить волно.

XII

На Самарѣ рѣке городовъ никакихъ і деревень, ни строенія никакова, кромѣ монастыря самого законниковъ русскихъ, которые и прежъ сего в томъ лесу жили, оставатца имѣетъ в цѣлости, а окомѣ того монастыря, никакова города і строенія не будѣтъ.

XIII

На воли Княжства Малороссійскаго Киевскаго і Черниговскаго і всѣго Войска Запорожскаго, естли яснѣ велможный ханъ его милость і все Государство Крымское похочетъ имѣти своего резыдента, а Княжства Малороссійскаго будѣтъ резыдентъ в Крыму, і темъ резыдентомъ равна будѣтъ честь, нашѣмъ в Крыму, а Крымскому на Русіи.

XIV

Естли яснѣ велможный хан Его Милость и всѣ Государство Крымское похочетъ в какихъ надобьяхъ посылать своего знатнаго челоуѣка в княжество жѣ Малороссійское, или Малороссійское Княжество в какихъ надобьяхъ своего посла в Крым, то на подводахъ ли есдить будѣтъ или нѣтъ, на воли обоихъ сторон, а честь тѣмъ посламъ чинится имѣть равна.

XV

В малыхъ надобьяхъ листы переносены будутъ чрезъ гонца или чрезъ почтаря, которые повинны быть с стороны государства Крымскаго в Казыкермене, а с стороны Государства Малороссійскаго в Переволочне.

XVI

Если дастъ Господь Богъ после войны с Москвою или с Польшею чинить покой, и то чтобъ дѣлалось вопче Государства Крымскаго і Малороссійскаго Княжства по совету с пожиткомъ общаго добра обоихъ сторонъ Государства Крымскаго и Государства Малороссійскаго народа.

І на техъ статьяхъ, которые выше должны, я Кемень мурза, бей Казыкерменской на ротѣ, от меня данной, і на святомъ евангеліи чиню мою Господу Богу Единому и всѣмъ святымъ присягу, что ни одна статья ни в малой вѣщи вечными времяны не имѣетъ быти нарушена, ей ей такъ мнѣ Господи Боже помози, а естли бы тѣхъ статѣй не держали и в дальней вещи нарушили, то Господь Богъ надшед и на тѣлѣ і на замыслѣхъ нашихъ да накажетъ.

Внизу печать татарская, и в той печати написано имя ево Кеманово.

Вищенаведений договір був спрямований безпосередньо проти Москви й проти промосковської політики гетьмана, був повним запереченням Переяславського договору з 1654 р., а посередньо також проти договорів Богдана Хмельницького з поляками.

По своєму виборі на гетьмана на козацькій раді на Кам'яному Затоні 18 липня 1692 р. Петро Іваненко (Петрик) видав свій перший Гетьманський Універсал до населення України, в якому висловлював українську державницьку ідею, стремління до повної незалежності й соборності. В своєму вчаснішому листі до Запоріжжя (12 липня 1692) він вияснював, що рішив укласти угоду з Кримським ханством, щоб за його поміччю визволити Україну з-під московської влади.

Є дві дати листа Петрика до Запоріжжя — 22 червня і 12 липня 1692 р.

Договір був виготовлений у двох примірниках — українським і татарським, які в роках 1692-93 дісталися до московських рук. З цього договору зроблено автентичний переклад на російську мову²⁷.

З татарською ордою та запорожцями під проводом Василя Буського Петрик вирушив під Полтаву. По дорозі йому піддавалися містечка без бою, всюди пахло духом бунту. Коли татари під час облоги Полтави почули про наближення гетьманських військ, вони повернулись на Крим, беручи по дорозі ясир. Грабіж, нищення та

27) Олександр Оглоблин: «Українсько-кримський договір 1692 року», «Вісник», ч. 2, 1957 р., стор. 23-25; О. Оглоблин: «Гетьман Іван Мазепа та його доба», розділ V «Повстання Петра Іваненка (Петрика)», стор. 163-195.

набір ясиру татарами вирішили про вислід Петрикового повстання.

За ними мусів піти сам Петрик. Він привіз зі собою до нового хана Селим-Гірея дві грамоти від Мазепи й Кочубея (правдиві або підроблені), в яких висловлювано сподівання українців на хана, який міг би визволити Україну з-під московського панування. Селим-Гірей виправив з Петриком 30-тисячну орду, з якою він станув під Переволочною, але її не здобув, потому вирушив під Кишеньку, а опісля під Полтаву. Тут татари його покинули і Петрик знову повернувся в Крим.

В 1695 р. московські і гетьманські війська пішли черговим походом на Крим під Азів та зруйнували Кази-Кермень (Гази-Кермань) та цілий ряд татарських укріплень на Дніпровому низу.

У відповідь 30-тисячна орда (деякі джерела подають 10 тис.) знову вторгнула на Україну. Не відомо, чи в тому поході також брав участь Петрик. Цей похід не був успішним.

Мазепа, як і більшість козацької старшини, були протатарської орієнтації, тільки безвиглядність повстання Петрика заставили Мазепу виступити проти нього. Московська господарська політика на Січі (надавання маєтностей і поділ на багату й бідну клясу (сірому) довела до того, що Запоріжжя задержало в цьому повстанні неутральність. Татарські грабежі й ясир також сприяли такій політиці невмішування.

Так договір з 26 травня 1692 р., як і Петрикові Універсали (29 липня) та лист до Запоріжжя з 22 червня мали вплив на розвиток політичної думки. Його Універсали патріотичні, запальні, просто-лінійні, вони довго жили серед народу. Вони виображували політику Семена Палія та Пилипа Орлика. Можна сміло сказати, що Договір з 26 травня 1692 р. був ідейною предтечею виступу гетьмана Івана Мазепи проти Москви 1708 р. та проклямації т. зв. Бендерської конституції в 1710 р.

Після смерті Івана Мазепи, Пилип Орлик уклав 23 січня 1711 р. договір вічного союзу, братерства, дружби й військової допомоги України з Кримом на засадах повної незалежності обидвох держав. Кримський хан зобов'язався не укладати жодного миру з Москвою без згоди Гетьмана і Війська Запорозького²⁸.

В 1712 р. Пилип Орлик із 16-тисячною армією та татарською ордою вирушив на Україну, розбив під Лисянкою війська гетьмана Івана Скоропадського, підійшов під Білу Церкву та наблизився до Києва. Тут татари його зрадили, почали грабувати й набирати ясир. Друга татарська орда, що діяла на Слобідщині, набравши добичі й ясиру, також повернула у Крим. Ці потягнення татарського «союзника» примусили Орлика до відвороту й остаточно вирішили долю його повстання.

²⁸) О. Оглоблин: «Гетьман Іван Мазепа та його доба», стор. 391.

Додатково треба згадати про турецько-українські взаємини, які посередньо відносилися до Кримського ханату, васала султана. Гетьман Пилип Орлик в екзилі шукав підтримки для України з боку Швеції, Криму й Туреччини. Якраз тоді турецька армія розбила московське військо в битві над Прутом і на основі прелімінарної угоди з 12 липня 1711 р. Туреччина домогалася звільнення цілої української території і взагалі не втручатися в українські справи.

Наскільки Москва зволікала з виконанням Прутської угоди, турецький уряд готувався до нової війни й почав переговори з гетьманом Пилипом Орликом. В грудні 1711 р. виїхала до Істамбулу (Царгороду) українська делегація в складі: Горленко Дмитро — прилуцький полковник, Довгополий Клим — генеральний суддя, Максимович Іван — генеральний писар, Герцюк Григорій — генеральний осаул, і Гордієнко Кость — кошовий отаман.

Постулятами української делегації були:

1) визнання незалежності України по обидвох боках Дніпра з цілим Запорізьким Військом;

2) ніхто не може вимагати щорічної данини від України як з васальної країни;

3) Церква має залишитися непорушною під зверхністю Царгородського патріарха;

4) Туреччина не буде вмішуватися у внутрішні справи України й визнає всі її свободи, привілеї і кордони;

5) забезпечується всі привілеї Війська Запорізького Низового;

6) українським купцям дозволяється вільний торг в межах Оттоманської імперії;

7) український народ і Запорізьке Військо залишаються й надалі під протекцією шведського короля і в союзі вічної дружби з царським ханом.

Українсько-турецькі переговори були на добрій дорозі, коли наступила зміна уряду. В міжчасі царський уряд почав виконувати деякі постанови Прутського договору. Наприклад, царський уряд зрікся Азова (Озів), який був здобутий в 1696 р.

Дня 5-го березня 1712 р. султан видав грамоту, якою визнавав Пилипа Орлика гетьманом лише на Правобережну Україну, без Києва, і на Січ. Ця Україна мала мати державні права під протекторатом Оттоманської імперії.

Гетьман Пилип Орлик і його наслідники зберігали повноту влади над правобережними полками й запоріжцями без права апеляції до султана.

Після смерті Орлика весь український народ і козацтво мали зберігати вічне право вільного вибору гетьмана.

Ніхто в Оттоманській імперії не мав права втручатися у свободи й українські закони.

Україна не мала платити щорічні данини султанові, лише повинна була давати допоміжне військо проти ворогів Туреччини.

Дня 5 квітня 1712 р. Туреччина підписала з московським урядом мирний договір, зрікаючись всіх своїх претенсій на Лівобережну Україну й Київ. Не знаючи про цей договір, гетьман Пилип Орлик день скоріше (4. 4. 1712) вислав свій маніфест до урядів Європи, виданий в Дельметиці біля Адріянополя²⁹.

Гетьману Данилові Апостолові ще раз вдалось добитися в Петрограді в 1728 р. т. зв. «Рішительних Пунктів», які нормували правне положення України. В них м. ін. гетьманові дозволено входити в переговори й дипломатичні листування з найближчими сусідами — Польщею і Кримом, для полагоджування приграничних справ.

Ще перед скасуванням Гетьманщини Росія вела війну з Туреччиною за дальше поширення своїх територій над Чорним морем в 1735-1739 роках, вже по смерті гетьмана Данила Полуботка, який помер 17 січня 1734 р. Цю війну вона вела коштом України, її людським потенціалом і майном. На цю війну забрано 157.000 козаків та 205.000 селян, з яких 34.000 загинули на побоевищах. В самому 1737 р. татари вирізали, чи взяли в ясир, поверх 7.000 осіб.

Майнові витрати: 47.000 коней, поверх 150.000 овець і рогатої худоби та іншого майна на суму більше одного й пів мільйона карбованців. Можемо зрозуміти, яку руїну, за свідченням московського міністра Волинського, спричинила Україні ця війна.

»До самого в'їзду в Україну (1738 р.) я не думав, що вона така пуста, що така кількість місцевого населення пропала, а й тепер скільки вигнано на війну, що не залишилося й тільки хліборобів, щоб самим собі збіжжя посіяти; багато поля лишилось без засіву, бо робити нема кому й нема чим«³⁰.

Про цю війну большевицькі джерела пишуть:

»В складі російської армії Запорізьке військо брало участь у всіх вирішальних боях цієї війни — в здобутті Перекопа, Козлова (Евпаторії), Бахчисарая, Кінбурна, а також під Очаковом і Хотиним. Запорізька флотилія діяла на Чорному морі й в гирлі Дунаю. В дуже тяжких умовах цієї кампанії запорожці показали себе відважними, вправними й завзятими воюючими«³¹.

В 1736 р. згорів цілий ханський архів під час захоплення Бахчисарая Мініком, який про це так доносив:

»Мы полную викторию получили, но в то время наши люди в таком были сердце, что никак невозможно их было удержать, чтоб в Бахчисарае и в ханских палатах огня не подложили, от чего четверть города и ханские палаты кроме кладбища и бань, згорели«³².

29) «Вісник», ч. 12, 1956 р., стор. 8-11.

30) «Велика Історія України», вид. 1. Тиктора, стор. 543.

31) 50.000 запорожців (сухопутне і морське військо) брало участь при облозі Козлова, Балаклави і Кафи та обслуговували російську флоту. При здобуванні Бахчисарая брало участь 16.000 гетьманського війська та 4.000 запорожців.

32) В. Дубровський: «Україна і Крим», стор. 20.

Війна закінчилася Білгородським миром, на підставі якого південні кордони Росії поширились на пониззя Дніпра, майже до самого моря. Проте втрати російської армії були величезні.

«Если верить некоторым писателям — пишет А. Скальковский, — что армия наша в четыре года кампании лишилась 100 тысяч человек, то можна поверить запорожцам, говорящим, что войско потеряло тогда целую половину своего товариства, а оставшая половина, говоря языком козачества, «голодная, босая и голая» возвратилась в Кош, в котором не было еще ни валу, ни даже хлеба, або оставшиеся в Сечи поумерали от чумы, занесенной из Крыма, или питались одним провиантом, который выдавался им из армейских складов»³³.

Наступну російсько-турецьку війну 1768-1774 рр. вирішили запорожці в користь Росії своєю участю при здобуванні Перекопу, Кафи, Евпаторії та цілого Криму, як також на човнах в гирлі Дніпра³⁴.

25 жовтня армійський полковник Якубович в реляції командуючому Румянцеву відзначив такими словами заслуги запорожців:

«Честь имея сверх регулярных войск запорожскими, прибывшими сюда на судах, командовать — писал він — усматривая в тех военных действиях за Дунаем, под Тульчею, Мачином, Горсовом, Силистрою и другими турецкими городами и местечками достохвальные, храбрые их дела... почему каждый из них, кроме других наградений и аванжа, и портреты, на медалях получили»³⁵.

В 1770 р. «за оказанные в прошлую и нынешнюю кампании отлично храбрые противу неприятеля поступки» кошового отамана П. Кальнишевського нагороджено золотою медалею з діамантами. В наступному році (1771) тисячу запорізьких козаків нагороджено срібними медалями. Російських генералів та офіцерів, в тому числі графа П. Паніна, князя О. Прозоровського і підполковника М. Кутузова прийнято до запорізького війська як почесних «товаришів», що вони вважали для себе за високу честь. З того приводу граф П. Панін писав:

«Избрание и присоединение меня в товариство ваше, знаменитого издревле, так как и ныне в воинских подвигах... прославившегося Запорожского войска, принимаю я особливый знаком вашего ко мне, мои приятели, усердия и удовольствия в нынешнем моем разделении обще с вами военных подвигов противу неприятеля»³⁶.

Також і в царській грамоті від 22 лютого 1772 р. писалось:

«Предводительствующий второю нашею армиею генерал-аншеф князь Долгоруков доношениями своими засвидетельствовал нам, что во всю про-

33) А. Скальковский: «История Новой Сечи», ч. II, Одесса, 1885, стор. 95; В. О. Голобуцкий: «Запорізька Січ в останні часи свого існування», стор. 84.

34) В квітні 1769 р. для війни з Туреччиною сформовано велику військову силу: перша армія під командуванням О. М. Голіцина вирушила до Дністра, друга під проводом П. О. Румянцева до Новоросії, третя під ком. ген. фон Берга вирушила вздовж південних кордонів Запоріжжя. При кінці вересня 1769 р. 7.400 козаків на чолі з кошовим Петром Кальнишевським вирушило до р. Богу, 2.700 козаків і 38 суден воювали в гирлі Дніпра, менша частина запорожців залишилася на Січі і кордонах Запоріжжя.

35) А. Скальковский: «История Новой Сечи», т. III, стор. 97; В. О. Голобуцкий: «Запорізька Січ в останні часи...», стор. 102-103.

36) А. Скальковский: «История Новой Сечи», т. III, стор. 73.

шедшую кампанию от подданного Нашего Низового войска Запорожского по всем местам, где оно по распоряжениям его находилось и упражнено было, возложенная служба исправляема была с ревностью и возможным прилежанием».

В кінці грамоти цариця запевняла, що уряд не забуде заслуг запоріжців на війні й далі буде тримати їх в своїй ласці.

»Между тем и монаршая наша милость и призрение к сему нашему подданному войску не только продолжаемы, но по мере оказываемых от одного услуг, и усугубляемы будут«³⁷.

На вияв «царської ласки» не треба було довго чекати. Запорожці вирішили війну в користь Росії, яка добилася 1774 р. укладення мирового договору в Кучук-Кайнарджі, на основі якого Причорноморські землі відходили до Росії (в тому числі Озів і Таганрог), а Крим одержав від Туреччини «самостійність» під протекторатом Росії, що привело до його анексії в 1783 р.

Сила кримського ханату була зламана. Запорізька Січ втратила своє попереднє значення прикордонного форпосту. Генералові Т. Текелію, що повертався з турецької виправи, дано тайне доручення зліквідувати Січ.

Дня 5 червня 1775 р. російські війська зайняли й зруйнували Запорізьку Січ, а кошового П. Кальнишевського й інших старшин заарештували й вивезли на Соловецький острів.

3 серпня 1775 р. був виданий указ цариці Катерини II про ліквідацію Запорізької Січі³⁸.

Аналізуючи татарсько-українські взаємини в козацькій добі, дійдемо до остаточного висновку, що татари не записалися в історії України як союзники, тільки як вороги української державности, не менші від поляків та москалів. Навіть після укладення численних договорів з гетьманами, жадного із них вони не додержували, а навпаки — у вирішальну хвилину боїв їх зривали, повертаючи в Крим з награбованою добиччю та ясиром, залишаючи у своїй поворотній дорозі пожарища та повну господарську руїну.

Для України залишилася тверда дійсність: кожний сусід, не будши правдивим її союзником, намагався загарбати якнайбільше українських земель.

У висліді занепаду державницької ідеї серед українського політичного проводу, в Україні наступив внутрішній розкол та територіальний поділ земель. Україна своєї державности не закріпила, тільки стала предметом зазіхань своїх сусідів (татар, поляків і москалів) та воєн між ними, які відбувалися коштом українського народу.

37) А. Скальковский: «История Новой Сечи», т. III, стор. 91-92.

38) Текст вище згаданого указу поміщений в збірнику документів «Гайдамацький рух на Україні в XVIII стол.», стор. 560-564, док. 317.

Часи російського панування на Криму

Період від 1783 до 1917 р. — це час ступневої ліквідації татарського елементу на північних берегах Чорного та Озівського морів. Уже по війні в 1735-1739 рр. російський уряд будує цілий ряд укріплень з московськими гарнізонами, землі віддає поміщикам, які їх заселяють переважно українцями з Правобережної України, втікачами від дуже тяжкого панцизняного режиму польської шляхти. Новим поселенцям обіцяється податковий пільги та не дуже важкі повинності для поміщиків (1 день праці на тиждень). Населення цих диких піль зростало дуже прискореним темпом.

Анексуючи 8 (19) квітня 1783 р. Крим, цариця Катерина II обіцяла татарам всі свободи й права на рівні з російськими підданими:

«...содержать их наравне с природными нашими подданными и защищать их лица, имущества, храмы и природную веру коей свободное отправление со всеми законными обрядами пребудет неприкосновенно».

Однак вже наступного року князь Потьомкін видав наказ, щоб виселити татарське населення з гір Криму і не залишити нікого в степу. Не зважаючи на укладений мир, Росія в 1783-1790 рр. вела війну з Туреччиною, організуючи для того Чорноморське козацтво з решток Запорізької Січі. В 1783 р. перші російські кораблі в Ахтіярській затоці коло Херсону були під виключною обслугою запорожців (Дніпрова й Озівська фльотилія). В тій війні заслугою козацького війська (Чорноморських козаків), створеного в 1784 р. під проводом військового судді на Запоріжжі полковника Антона Головатого, було здобуття сильних фортець на острові Березані, Очакова, Кінбурна, Гаджибея (Качибей, Одеса), будованих французькими й голландськими інженерами.

В 1789 р. Чорноморська фльота в Севастополі, що складалася з 4-ох великих та більшої кількості менших кораблів, обслуговувалася запорожцями.

Князь Потьомкін у своїй реляції з 19 липня 1788 р. подавав, що «при здобуванні Чорноморського побережжя ціла фльотилія складалася із 200 менших суден по 60 запорожців у кожному, а всіх запорожців було 20.000 на чолі з отаманом Сидором Білим»³⁹.

В 1789 р. Чорноморська фльота розбила турецьку під Кінбурном і Херсоном, і цим раз назавжди відтяла від Туреччини українське Чорноморське побережжя і Крим.

На цей час припадає перша масова еміграція татар до Туреччини, в наслідок якої населення Криму зменшилося з 250 тисяч в 1775 р. на 158 тисяч в 1800 р. мимо приходу певної кількості московських і українських поселенців. Татарське населення Криму зменшилося на 40%.

39) «Записки Одеського Т-ва історії і старовини», т. VIII, стор. 223.

До 1796 р. на Криму роздано дворянству 313,989 га землі, а в 1800 р. ця сума зросла до 381,500 га. Вищі татарські верстви намагалися вписати до стану дворянства (12 тисяч просьб). Але само татарське населення опинилося в страшній нужді, що стверджують офіційні російські документи. Культурний гніт переходив усякі межі, як заборона навчати татарської мови, видавання книг, заборона татарам молитися в означені дні тощо. За непослух цьому губернатор Козловський велів перевести слідство й приарештувати татарських духовників Евпаторійського й Перекопського повітів, а опісля вибатожити їх канчуками. Не видавано також дозволів для прочан до Мекки, а листи арабською і турецькою мовами піддаю під цензуру малограмотних московських попів.

На Криму оснувалися філії чорностенних організацій — «Союза русского народа» та «Союза Михайла Архангела».

Ставлення царського уряду до татарської культури прибирало розміри найбільшого дикунства. Обсаджуючи Крим москвинами, царський уряд перевів таку руїну пам'яток архітектури і мистецтва, яка перевищила усі дотогочасні погроми кочовиків, які переходили почерез Крим.

Проф. Кембріджського університету Е. Д. Клярк побував в 1812 році на Криму і в Херсонесі, де мав нагоду бачити на власні очі, як москалі закладали міни під античні храми і гаками розтягали мармурові бльоки каменю. Він писав, що «Руїни Херсонесу були ще тривалі і були ще скрізь навіть двері, все відразу здемольовано».

В Бахчисараю росіяни задовільнили свою варварську насолоду руйнування, знищивши цю столицю цілковито. В Керчі вони зрівняли зі землею 500 будівель. В 1883 р. за наказом «Таврического» губернатора від татарського населення відібрано всі (тисячі) старовинні рукописи й рукописні книги і їх спалено, як «вредные для них (татар) и общего спокойствия», а також «несогласные ни с законом ни с правилами благорозумия».

На XIX стол. припадають далішні масові еміграції татарів до Туреччини, Румунії і Болгарії, як наслідок російського терору, посиленого під час російсько-турецьких воєн 1828-1829 і Кримської війни 1853-1856 та 1877-1878 років. Протягом цього часу виселено цілковито 687 улусів (татарських сіл).

Спеціально великого розміру набрала еміграція татар після Кримської війни, яку попирала російська адміністрація відповідно до таємної інструкції царя Александра II з 1856 р., в якій говориться:

«Нет надобности препятствовать эмиграции »крымских татар в Турцию», бо ця еміграція »является благоприятным обстоятельством для очищения края (Крыма) от этого вредного народа»⁴⁰.

Татари підносили повстання, які були криваво здавлені царськими військами, а саме:

40) Едіге Кіріман: «Національно-визвольний рух тюрків...».

В 1808 р. повстання татар в Бахчисарау;
в 1848-1849 рр. повстання під проводом Халіма Азамата Огли, званого Іштом Халімом (Хоробрим Халімом), який протягом двох років вів партизанську боротьбу з москалями. Він оспіваний в татарських поемах і піснях як герой.

В наслідок еміграції татар по Кримській війні, населення Криму в 1865 р. виносило заледве 104,000.

Передаючи землі дворянам, царський уряд заселявав Крим чужим елементом, як ось німцями, болгарами, вірменами, жидами. Незалежно від того, українці також посилено заселявали Крим, при чому частина козаків була переведена на псьбережжя Криму для охоронної служби.

В 1834 р. французький маршал Мармон відвідав Крим, зокрема доки в Севастополі, де працювали переважно б. запорожці, згл. українські майстри, потомки запоріжців. Він оглянув також фабрику смушків в Євпаторії, соляні озера коло Євпаторії і Перекопу та Керч, що вже тоді був великим портом (400 кораблів річно). Свої спомини з Керчі він закінчує так: »Зі всіх приємностей, якими нас оточували, я був особливо зворушений козацькою піснею, а найбільш прекрасні голоси співали сумні, мелянхолійні пісні, наповнені солодкою мелодією«⁴¹.

В 1875 р. побудовано залізничну лінію Севастопіль-Симферополь через Сивашське море — Харків—Москва, що вплинуло на приплив українського населення в степи та московського до міст, так, що населення Криму на початку XX стол. зросло до 564.792 осіб, а татарське населення виносило 35,1% всього населення. В поодиноких повітах татарське населення становило:

в Ялтанському повіті	58,7%
в Симферопольському	41,8%
в Євпаторійському	40,5%
в Теодозійському	37,2%
в Перекопському	23,5%

Згідно зі статистикою з 1913 р., населення Криму виносило 729.000. Татари становили тільки 20% всього населення (в Євпаторійському 21,1%, а в Перекопському 22,5%). Українці й москалі становили 53% (379,000). З уваги на те, що багато українців записано як »руски«, треба рахувати відсоткове відношення дійсно по половині (по селах українці, а по містах москалі).

Особливо домінуючо була обсаджена українцями торговельна і військова фльота. Це відноситься до кінця XIX і початку XX стол. Назви військових кораблів за царських часів залишилися українські, як »Гайдамака«, »Запорожець«, »Україна«, »Кубань«. Одна Севастопольська затока називалася »Козацька«.

Більша частина Чорноморської фльоти загинула в бою з японцями під Цусімою в 1904 р. Під час першої російської революції

41) В. Січинський: »Крим — історичний нарис«, »Вісник« ч. 5 і 6, 1954 р.

1905 р. частина кораблів з українською обсадою виступила проти царя, потопивши в морі московських офіцерів. Остаточна ця частина була переможею москалями, за виїмком дреднаута «Потьомкін», що не піддався і причалив до Констанци в Румунії. Комендантом того корабля був свідомий українець Дерев'янка, а начальним інженером Ол. Коваленко.

Крим в 1917-1954 роках

Лютнева революція в 1917 р. пробудила національні амбіції татар, які почали домагатися спершу національно-культурної автономії Криму, а опісля навіть повної незалежності.

Вже 25 березня 1917 р. в Симферополі відбувся з'їзд мусулманського населення Криму, який вибрав Виконавчий Комітет, який усунув старі російські уряди. Цьому комітетові довелося вести боротьбу проти мурз та духівництва (реакційно-монархічні кола, що заклали т. зв. «Спілку улема») та проти російських неділимців. В липні того ж року цей комітет вислав двох делегатів — Джафера Сейдахмета й Ахмета Азенбашеля — до Києва в справі спільної боротьби проти російського шовінізму.

В днях 24-25 липня 1917 р. відбувся з'їзд кримсько-татарських делегатів, який видвигнув домагання територіальної автономії та постанову про скликання кримсько-татарського парламенту «курултая», який не відбувся з причини большевицького перевороту⁴².

На З'їзд народів Росії в днях 23-28 вересня 1917 р. в Києві прибули татари з Криму, які видвигнули домагання його територіальної автономії. На цьому конгресі федералістів кримська делегація мала спеціальну зустріч з проф. Михайлом Грушевським.

Дня 23 листопада 1917 р. відбувся «Таврический» Губерніяльний З'їзд, а наступного дня «Губерніяльний З'їзд Земств і Міст», що привело до утворення угодовської Ради Народніх Представників, яку треба розуміти як Тимчасовий Крайовий Уряд Криму. Головою тієї Ради був обраний Муфтії Челебі Джихан, а міністром військових і закордонних справ Джафер Сейдахмет. Татарські націоналісти розуміли під Кримом цілу Таврійську губернію, до якої входили три повіти на північ від Криму, замешкані в подавляючій більшості українцями.

Проголошуючи III Універсал, Українська Центральна Рада включила вищезгадані повіти до території Української Народньої Республіки (Таврія без Криму), що викликало протести татарів і москалів. Відповідаючи на ці протести, Центральна Рада повідомила Тимчасовий Виконавчий Комітет, що Українська Центральна Рада не має жадних претенсій на Кримський півострів та визнає його за національну територію кримських татарів. 26 листопада

⁴² Д-р Едіте Кіріман у своїй праці «Національно-визвольний рух тюрків у минулому і в сучасності» твердить, що 24 листопада ст. ст. (7 грудня) 1917 р. відбулася сесія Курултая, який проголосив Крим Кримською Народною Республікою.

(9 грудня н.с.) 1917 р. Центральна Рада запевнила татарську делегацію у вічних дружніх почуттях українців до тюрків на Криму, в висліді чого Мусулманський Центральний Виконавчий Комітет визнав Українську Народню Республіку⁴³.

Під час Берестейських переговорів з Києва повідомлено, щоб Крим післав до Берестя своїх представників відповідно до ноти Генерального Секретаріату з 1 січня 1918 р. до крайових урядів (федеративного характеру), але до цього не дійшло з уваги на большевицький наступ на Крим. Дня 1-го лютого 1918 р. Олександр Севрюк заявив під час мирових переговорів, що советська делегація не має права заступати Крим, Дон і Молдавію бо це неросійські території.

Центральна Рада ухвалила 2-4 березня 1918 р. закон про територіяльно-адміністративний поділ Української Народньої Республіки (30 земель), згідно з яким Крим не входив до території української держави. Також у квітні М. Любинський заявив, що український уряд не має жадних територіальних претенсій до Криму.

В міжчасі в Криму наступив розрив між большевиками і соціалістами, а також збройна сутичка зі збольшевиченою Чорноморською фльотою, що довело до поразки татарських націоналістів у битві над рікою Альма 13 січня 1918 р. та утворення советської влади на Криму.

Керівники татарського націоналістичного руху поховалися по селах та провадили протисовєтську агітацію й приготовлялися до повстання. Джафер Сейдахмет втік до Туреччини і там склав договори про протекторат Туреччини над Кримом.

Зміна відносин наступила в квітні 1918 р., коли німецько-українські війська очищували територію України від большевиків. Дня 19 квітня гайдамацька бригада ген. Натієва перейшла кордони Криму, а одночасно Морське міністерство видало наказ про призначення отамана Меснікова на коменданта охорони Криму та коменданта Севастопольської фортеці. Це викликало протести Всеросійської Мусулманської Військової Ради в Одесі та протести до Центральних Держав від Татарсько-Башкирської Республіки, Казахстану, Автономного Туркестану та мусулманських республік півн. Кавказу і Закавказзя.

43) Кожне визнання може заіснувати тільки поміж двома правно існуючими державами. Очевидно, таке визнання Української Народньої Республіки Кримським Комітетом не мало правового значення, бо Крим не став державою — був Тимчасовим Управлінням, — а Українська Народня Республіка була оформлена III Універсалом як складова частина майбутньої російської федерації, діяла самостійно до часу утворення згаданої федерації, себто її «самостійність» була часово обмежена, що суперечить поняттю держави.

(Далі буде)

Микола МЕЛЬНИК

УКРАЇНА І КРИМ В ІСТОРИЧНИХ ВЗАЄМИНАХ

(Закінчення, 4)

На увагу заслуговує протестна нота комісара закордонних справ РСФСР Чічеріна, в якій він домагався припинити просування німецько-українських військ на Крим, який за односторонньою заявою Центральної Ради не належить до території Української Народної Республіки (закон ЦРади з 2-4 березня 1918 р., про територіяльно-адміністративний поділ України). Дальше просування німецько-українських військ на Крим противиться постановам Берестейського договору з 3 березня 1918 р. і є порушенням території російської советської республіки.

"Protest from Chicherin to the German Foreign Minister against Invasion of the Crimea by German-Ukrainian Forces".

"According to information received by us, German-Ukrainian troops have crossed the Perekop Straits and are moving towards Simferopol.

According to your communication, and even according to the unilateral declaration, the Crimea is not included within the boundaries of the Ukrainian People's Republic.

The advance on the Crimea is a serious violation of the Brest-Litovsk Treaty, since it is an incursion into the territory of the Soviet Republic.

It constitutes a threat to our Black Sea Fleet, and may lead to clashes arising from action taken by the Fleet in self-defence.

The People's Commissar for Foreign Affairs hopes that any further advance of the troops in the Crimea will be halted and request the German Government to inform it immediately of subsequent action"⁴⁴.

Дня 29 квітня 1918 р. о год. 4-й по полудні ціла військова фльота в Севастополі врочисто підняла українські прапори. Запорізька дивізія під командою полк. П. Болбочана маршувала на Севастопіль, а Гайдамацька бригада під командою ген. Натієва обсадила лінію Мелітополь-Сиваш.

За наказом німецького уряду українські частини були відтягнені з Криму й замінені німецькими. Дня 11 травня 1918 р. російський уряд предложив Німеччині протестну ноту проти окупації російської території (Криму), що мало суперечити постановам Берестейського миру з Російською республікою з 3-го березня 1918 р.

Як виказує текст вищенаведеної протестної ноти, большевики трактували Крим, як невід'ємну частину російської території.

»Протест німецькому урядові проти окупації Криму«:

11. V. 1918

З приводу радіо від головнокомандуючого німецьких військ на сході. Народний комісар закордонних справ вважає необхідним висловити німецькому урядові свій рішучий протест:

44) J. Degras: "Soviet Documents on Foreign Policy", vol. I, 1917-1924.

1) Жодного разу в жодному документі німецький уряд не заявляв нам про те, ніби наш флот брав участь у боях проти німецьких військ на Україні.

2) Тому відповідна заява в радіо від 11.V. 1918 явно невірна, не має собі підтвердження в актах німецького уряду.

3) Якщо частина флоту залічувала себе до українського флоту, то вона й залишилась у Севастополі.

3 bis) Якщо наш флот пішов із Севастополя, то це зроблено було тільки після наступу німців і нападу на Севастополь, отже, в цьому разі явно порушений був Брестський договір німцями, а не нами.

4) Отже, факти доводять, що ми твердо стоїмо на ґрунті Брестського договору, а німці відступили від нього, зайнявши весь Крим.

5) Вони зайняли його тільки німецькими військами, видаливши звідти всіх українців.

6) Вони зайняли Крим після того, як німецький уряд у своїй власній радіо від... місяця 1918 р. цілком точно заявив, що вважає Крим за територію, яка не входить до України.

7) Посол Німеччини Мірбах заявив нашому комісарові закордонних справ, що Німеччина не претендує на нові територіальні придбання.

8) Якщо в даний момент німецький уряд займав іншу позицію і виставляє вимоги щодо Криму або частини Криму або щодо інших територіальних придбань, то ми вважали б безумовно необхідною повну ясність у цій справі, і ми заявляємо ще раз офіційно, що з свого боку наполягаємо на укладенні точного миру з Фінляндією, Україною і Туреччиною, яка воює всупереч Брестському договору про мир.

9) Ми ще раз настійно просимо німецький уряд повідомити нас, чи стоїть він на позиції бажаності миру з Україною, Фінляндією і Туреччиною і яких заходів він вжив і вживе з цією метою.

10) В питанні про Чорноморський флот ми згодні дати всілякі нові гарантії його невтручання у війну або його роззброєння (про що вчора, 10. V. 1918, посол Мірбах офіційно заявив нам), якщо тільки точні умови повного миру, тобто миру і з Фінляндією, і з Україною, і з Туреччиною, німецький уряд нам повідомить і цей мир буде укладений, на чому ми наполягаємо.

11) Ми аж ніяк не відмовляємось і від повернення флоту в Севастополь, якщо цей порт, — згідно з заявою Мірбаха від 10. V. 1918 в розмові з народним комісаром закордонних справ, — не анексується в тій чи іншій формі і не окупується Німеччиною і якщо точний і повний мир з німцями, як із складовою частиною фінських, українських і турецьких армій, буде здійснений⁴⁵.

Російський Крим був загрозою для незалежності України, тому Гетьманський уряд поставив собі за ціль своєї політики прилучити Крим до Української Держави. Вже 10 травня 1918 р. Гетьман висилає ноту до німецького уряду в справі прилучення Криму до України такого змісту:

Панові Німецькому Послові на Україні
Баронові фон Мум.

Ексцеленціє!

Приймаючи на себе гідність Гетьмана України, я поставив собі завдання не тільки повернути порядок і спокій моїй батьківщині, Україні, але також допровадити її до як найбільшого економічного добробуту. Чесно і отверто цим шляхом прямуючи, я гадаю, що відбудова сильної в економічному відношенні, цілком незалежної Української Держави, як мені, так і могому урядові, так само і для Німеччини є бажаною. Через те кожне зобо-

45) Подаємо за текстом «Творів В. І. Леніна», вид. 4, т. 27, стор. 315-316.

в'язання, котре могло б ослабити економічне значіння повстаючої Української Держави, перечило б згаданим спільним інтересам і завданням. Особливе значіння для відродження України полягає в справі установа-ння її кордонів, особливо південного, і таким чином, у володінні Кримом. Прилучення Криму мало б те значіння для Української Держави, що вона була б забезпечена продуктами першої необхідности, як сіль, тютюн, вино й садовина. Одного тільки тютюну діставала Україна з Криму що-річно для переробки на сто мільйонів рублів. Володіння Кримом дало б також можливість зберегти в Україні багато грошей, організувавши нові й відбудувавши старі курорти. Окрім того, володіючи південним берегом Криму, Україна одержала б такі природні порти, як Севастополь і Теодосію. Без Криму Україна була б від Чорного моря відтята, бо вона могла б розпоряджатися тільки одним портом у Миколаєві, бо Одеса давно вже перегружена. Таким чином, Україна без Криму стати сильною державою не могла б і особливо з економічного боку була б несилою. Так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов'язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом. Тим більше, що було б з етнографічного боку неоправданим заснування планованої татарської держави, бо татари складають не більше 14% кримського населення.*

Я маю думку, що проблема спокою між поодинокими державами не буде розв'язана і цією довголітньою війною і тому для Німеччини мало б найбільше значіння вже тепер створити таке становище, котре прив'язало б симпатії українського народу до Німеччини, Українську Державу зробило б міцним і вірним союзником Німецької Держави на завжди, не зважаючи на майбутні інтернаціональні комбінації.

З питанням прилучення Криму тісно зв'язане питання про Чорноморський флот. З військового погляду не має цей флот жадної цінности для Німеччини через застарілий його тип, для України ж позбавлення її цього флоту було б болючим ударом, який би вразив почуття національної гордості цілого Українського народу. Я гадаю, що в цьому питанні як і в справі створення української армії, інтереси Української Держави відповідають намірам і цілям Німецької Держави.

Тому що я тільки з недавнього часу держу владу в своїх руках, звичайно, я не можу вимагати безмежної віри до себе і до нового уряду. Через це дозволяю собі використати цей випадок, щоб ще раз виразно заявити, що я вважаю необхідним для добра моєї батьківщини-України йти непохитно чесно і отверто рука в руку з Німеччиною і що я бачу в цій орієнтації міцну підставу для добробуту і для майбутнього розцвіту цілого українського народу. Ці кроки, які я і мій уряд мають намір зробити, доведуть непохитність мого переконання.

Мені стали відомі скарги і безпідставні чутки, які повстали під впливом найлівіших партій Німеччини, на погляди котрих вплинули неправдиві інформації і пропаганда українських соціалістичних партій, які дають цілком фальшиве освітлення зробленим мною заходам, котрі в дійсності мають на меті тільки добро українського народу.

Я підкреслюю ще раз, що я і мій уряд тільки для того взяли до своїх рук владу, щоб господарському й громадському життю забезпечити вільний розвиток під гарантією його політичних і громадських прав. Під цими гаслами перед вашими очима проходить наша праця і наші заходи будуть служити найкращим доказом прямих і чесних намірів моїх і мого уряду.

Прошу вас при обговоренні питання про прилучення Криму до України ласкаво взяти на увагу все мною висловлене.

*) 21,1% населення в Евпаторійському повіті, 22% в Перекопському. Перепис 1897 року установив число українців у Кримі на 65.000. Розуміється, в дійсності їх було більше, а тим паче в 1918 р. Див.: М. Кордуба: «Територія і населення України», Відень, 1918; І. Кривченко: «Збірник статистичних відомостей по народньому господарству України».

З найбільшою пошаною до Вас Гетьман всієї України

Павло Скоропадський⁴⁶.

На з'їзді кадетів 10-13 травня 1918 р. міністер Ржепецький заявив: «...Не можна навіть й уявити собі, як наша держава може існувати без Криму».

Другу ноту до німецького уряду (на руки нім. посла в Києві барона Мума) вислав міністер закордонних справ Дмитро Дорошенко дня 30 травня 1918 р., доказуючи необхідність прилучення Криму до України на засаді автономних прав. Зміст ноти такий:

»Ваша Ексцеленціє! Маємо честь повідомити вас про те, що уряд Української Держави вважає конче потрібним, щоб кримський півострів увійшов у склад Української Держави.

Економічно, політично й етнографічно Крим тісно зв'язаний з життям населення України. Українська Держава з свого боку ніколи не зможе нормально розвиватися без злучення з Кримом. Правда, коли проголошено третій Універсал Української Народньої Республіки, там зазначено, що до Української Держави належить тільки північна Таврія без Криму. Але перш усього Універсал взагалі зазначив тільки головні частини української території, маючи на увазі, що ті землі, в яких українська людність не має абсолютної більшості, приєднаються пізніше. Через те в третім Універсалі не була зазначена ні Холмщина, ні частини курської, вороніжської губ., області донського війська, ні частини Бесарабщини. А між тим, тоді малося на увазі, що ці землі конче перейдуть до України.

Так само думали й що-до Криму. Такий спосіб установлення кордону; спершу тільки в загальних рисах, пояснюється також і тим, що тоді Українська Народня Республіка розглядалася тільки як федеративна частина Росії. Так само й Крим, коли б він приєднався добровільно до України, мав бути також федеративною одиницею Росії й таким чином автори третього Універсалу розуміли, що зв'язку з Кримом, економічним форпостом України, Українська Держава не губить. Нині ж, коли остаточно стала Україна на шлях цілковитої політичної незалежності, зв'язок з Кримом, як федеративною одиницею, може увірватися цілком. І тому тепер, коли українське військо за допомогою дружнього нам німецького війська захопило Крим у свої руки, повстало питання про прилучення Криму до Української Держави.

При тім, стоячи на принципі самоозначення, не бажаючи нарушувати волі населення, нарешті, розуміючи різні відміни в житті Криму, Український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутися на автономних підставах, відповідно до чого проект має розробитися, знаючи настрої значної більшості населення Криму, маючи на увазі інтереси тої людности та її стародавні зв'язки з Українським урядом, не маємо сумніву, що воля населення Криму може бути висловлена тільки за злукою з Україною.

Прийміть, Ваша Ексцеленціє, запевнення в цілковитій пошані та відданості. Управляючий міністерством закордонних справ Д. Дорошенко».

⁴⁶) Д. Дорошенко: «Історія України», т. II, стор. 210-212.

Скоро по тім, як німці окупували Крим, з Туреччини повернувся Джафер Сейдахмет з групою турецьких офіцерів. Відроджений Курултай вибрав його прем'єром дня 18 травня 1918 р. Однак німці передали владу змосковщеному литовському татаринowi ген. Сулькевичу, який оперся на татарських федералістах та російських неділимцях, будучи завзятим противником співпраці, чи союзу з Україною. Він волів протекторат Німеччини над Кримом, що німецькому урядові запропонував мін. зак. справ Джафер Сейдахмет. Були навіть пропозиції опертися на німецьких колоністів в Криму та створити буфорну німецьку державку «Schwarzmeergebiet». Взагалі уряд ген. Сулькевича трактував справу Криму тимчасово, стараючись забезпечити його за російською державою.

В деклярації уряду від 18 червня 1918 р. було сказано:

«Краєве правительство Крима ставить собі задачею зберігати самостійність Кримського півострова аж до вияснення його міжнароднього становища, і законність та порядок в краю»⁴⁷.

Щоб підкреслити демократичність правління «незалежним Кримом», 25 червня 1918 р. зорганізовано коаліційний Крайовий Уряд Криму, до якого входили представники нетюркського населення, як російські, німецькі, вірменські, караїмські та польські представники. Там були представники поляків, яких кількість містилася в рубриці «інші» (24 тисячі або 3,4% населення). Не було жодного представника від українців, які становили одну-четверту всього населення. Так виглядала демократичність московського уряду на Криму.

Оповіднено дійсність законів колишньої російської імперії до 25 жовтня 1917 р. Православна Церква мала підлягати патріярхові в Москві. Головою Православної Церкви мав стати митрополит Криму й Херсону по виборі кримського собору й затвердженого московським патріярхатом. Урядовою мовою стала мова російська. Про правопис мало рішатися пізніше.

Нічого не сказано про національні відносини, про права різних народностей, які замешкували Крим.

Оголошуючи принцип свободи друку й зібрань, московський уряд, з уваги на тривожний час, заповів обмеження та впровадив цензуру преси. Це було спрямоване головню проти трьох українських часописів в Криму, які пропагували українську орієнтацію та потребу злуки Криму з Україною. Ці газети субсидіював український уряд. Одну газету редагував Євген Ганейзер, на руки якого передано субсидії. «Комітет Степової України» поширював українську орієнтацію в Криму.

Коли уряд Сулькевича почав боротися з українською пропагандою, заборонив приймати часописи з України, переслідував українські редакції і громади в Криму, а навіть заборонив прий-

⁴⁷) Д. Дорошенко: «Історія України», т. II, стор. 209.

мати з України урядові телеграми українською мовою, тоді українське правительство вжило репресій.

В половині серпня 1918 р. прийнято проект міністра закордонних справ Д. Дорошенка й проголошено митну війну, що рівнялося економічній блокаді. Крим потребував цукру для консервування овочів, дерева до сушення, опакування та транспорту, а сам відчував недостачу хліба. Кримський уряд звернувся зі скаргою до німецького правительства, однак без жодних наслідків. Відповідь українського уряду була коротка. Україна не має жодних зобов'язань супроти Криму, оскільки Крим не входить до складу Української Держави.

Уряд ген. Сулькевича мусів скапітулювати. Від нього прийшла телеграма, що він готовий на переговори про форму державного об'єднання з Україною та висилає делегацію до Києва. Блокаду знято. В половині вересня прибула делегація в особах: голова — Ахматович, сенатор; члени — Чариков, мін. освіти; Фріман — міністер шляхів; Никифоров, міністер прохарчування, і принц Рейс від німецьких колоністів.

Ця делегація виявилася неуступчивою, про злуку Криму з Україною не хотіла говорити. Тоді з української сторони (Ф. Лизогуб і Д. Дорошенко) заявлено, що український уряд не вважає цю делегацію за компетентну виявляти волю і бажання кримського населення і зажадано нових представників, але від громадян головних народностей Криму.

За тиждень до Києва прибули представники від татар, українців і німецьких колоністів. З тією делегацією досягнуто порозуміння і заключено прелімінарну умову.

Крим дістав внутрішню автономію в складі Української Держави, свій крайовий сойм, територіяльне військо, свою адміністрацію і статус секретаря в справах Криму при Раді Міністрів Української Держави. Цю умову мав ще затвердити Курултай та З'їзд національних і громадських організацій Криму. Делегація впевнила, що на тих з'їздах не буде поважної опозиції проти злуки Криму з Україною.

Тим часом німці погодилися передати Україні Чорноморську флоту в Севастополі і в тій фортеці знову замайли українські морські прапори. Це означало фактичну владу України над Кримом⁴⁸.

Повстання проти Гетьмана не дало змоги зфіналізувати цю злуку. Вже наступного дня (15 листопада 1918 р.) Добровольча Армія окупувала Крим, який вже не вернувся під українську владу. Сили Директорії УНР були заслабі, щоб його опанувати. Крім того Директорія стояла на плятформі постанов ІІІ Універсалу Центральної Ради та її закону від 2-4 березня 1918 р. про територіальний поділ України. Це потверджував обіжник Головного Отамана Симона Петлюри до Українських Посольств і Диплома-

48) Д. Дорошенко: «Історія України», т. ІІ, стор. 213-214.

тичних Місій від 9 лютого 1919 р., в якому потверджувано, що Крим не належить до УНР.

Ті москалі, які в 1918 р. так завзято боронили татарської незалежності Криму, якраз під пануванням Денікіна і Врангеля до 11-го листопада 1920 р. (за виїмком короткого періоду большевицької влади від 15 квітня до 24 червня 1919 р.) вдруге показали своє правдиве обличчя. Російська державна реакція не могла стерпіти навіть обмеженої лояльної татарської автономії. В лютому 1919 р. татарський парламент та його органи підпадають під трус і арешти (наприклад, Муфті Челебі). 23-го серпня 1919 р. офіцерський загін розгромив татарську Директорію (треба розуміти президію Курултая), а 28 серпня 1919 р. розв'язав крайовий парламент.

11-го листопада 1920 р. втретє і остаточно Кримом заволоділи большевики. Джафер Сейдахмет виїхав в Західню Європу, щоб з-за кордону боронити незалежність Криму. Відомі його петиції на форумі Ліги Націй в роках 1920-1921, в яких він домагався незалежності для Криму, або мандату Ліги Націй над Кримом, чи знову рееміграції татарського населення. Він робив візити французькому урядові (Мільеран), польському (Пілсудський), папі Пієві XI та турецькому президентові Кемаль Паші, однак це не дало бажаних наслідків.

23-го вересня 1921 р. скликано (большевиками) Всекримський Конгрес, який проголосив домагання автономного устрою Криму. 18 жовтня того ж року, Москва проголосила Кримську Автономну Советську Соціалістичну Республіку (КАССР). Так почалося підяремне життя татар. Спеціальний терор починається в 1927 р. разом з колективізацією. В травні 1928 р. розстріляно понад три й пів тисячі визначніших татарських осіб, а в роках 1931-1934 вивезено біля 40 тисяч на Сибір. Не дивно, що під час Другої світової війни татари стали по стороні німецьких військ, добачуючи свій рятунок в розгромі большевиків.

Взаємини України з Кримом в цей останній період поневолення Росією не могли мати державно-правних форм. Під господарським оглядом Крим залишався спільно з Україною в «Південно-Гірничо-Промисловій Області». Індустрія Криму залежала від мангану з Нікополя та високоякісного кам'яного вугілля з Донецького басейну.

Большевики повели скріплення московського елементу на Криму, перекидаючи українців (матросів) до Балтійської і Тихо-Океанської флотії, а Чорноморську обсаджуючи виключно москалями.

За советською статистикою від 1926 р. ціле населення Криму виносило 714,000 осіб, з поділом на такі народности:

москалі — 28%	німці — 6%	греки — 3%
українці — 25%	кавказці — 4%	інші — 10%
татари — 20%	вірмени — 4%	

Під час голоду 1920-1921 рр. згинуло около 60 тисяч осіб. Большевицький уряд запровадив кирилицю замість латинки та повів сильну русифікацію⁴⁹.

Займаючи в квітні 1944 р. Крим, большевики вивезли в Сибір все татарське населення в числі біля 140 тисяч. На Криму залишилося ще 10 до 20 тисяч (1⁰/о).

25-го червня 1946 р. видано всесоюзний закон, яким затверджено переселення татарської людности з Криму та перетворення її в звичайну область в складі РСФСР. Його текст подаємо за «Вісником ООЧСУ» ч. 7-8, 1956 р., стор. 22-23:

Закон

*про ліквідацію Чечено-Інгушської АССР та про перетворення
Кримської АССР у Кримську область*

Під час Великої Вітчизняної Війни, коли народи ССРСР героїчно відстоювали честь і незалежність Батьківщини в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, багато чеченців і кримських татар, по намовленню німецьких агентів, вступили в зорганізовані німцями добровольчі загони і разом з німецькими військами вели збройну боротьбу проти частин Червоної Армії, а також за вказівками німців, створювали диверсійні банди для боротьби з советською владою в запіллі, при чому основна маса населення Чечено-Інгушської АССР і Кримської АССР не ставили спротиву цим зрадникам батьківщини.

У зв'язку з цим чеченці й кримські татари були переселені в інші райони ССРСР, де вони були наділені землею та одержали необхідну державну допомогу для їх господарського устаткування. На пропозицію Президії Верховної Ради РСФСР указами Президії Верховної Ради ССРСР Чечено-Інгушська АССР була ліквідована, Кримська АССР перетворена на Кримську область.

Верховна Рада РСФСР постановляє:

1. затвердити ліквідацію Чечено-Інгушської АССР та перетворення Кримської АССР в Кримську область;
2. Внести відповідні зміни й доповнення в статтю 14 конституції РСФСР.

Голова Президії Верх. Ради РСФСР *І. Власов*
Секретар Президії Верх. Ради РСФСР *П. Бахмуров*

Москва, Кремль 25 червня 1946.

Історія повторилася. В який спосіб та якими засобами татари опанували в XIII стол. Крим і створили свою державу та зберігали її коштом сусідньої України, в такий самий спосіб були примушені його залишити.

Вправді Верховна Рада ССРСР дня 1 вересня 1967 р. видала указ, на основі якого привернено виселеним з Криму татарам всі громадянські права, за виїмком повороту на Крим.

Поза формальним прилученням Криму до Української ССР, там нічого не змінилося. Вся адміністрація, як господарство, про-

⁴⁹) Коли німці зайняли Крим в 1942 р., прилучили його до Райхскомісаріату Україна.

мисловість, культура, а спеціально курорти — надалі залишилися під відомством всесоюзних міністерств. Урядовою мовою Криму була й надалі залишилася російська мова.

Заключне слово

На кінець цього короткого огляду українсько-татарських взаємин мусимо прийти до остаточного висновку.

Крим являється ключем з півдня не тільки для України, але і для інших чорноморських країн Східної Європи, як Кавказу, Кубані та Дону. Його значення зі стратегічного пункту було колись дуже велике. Тому то вже за Київської Русі відбувалося суперництво з Грецією за панування над Кримом. Вже сам факт, що історики першої половини Х століття (Аль-Масуді) називали Чорне море «Руським», дає доказ, хто там володів.

Опанування Криму татарами 1239 р., а одночасно знищення ними української державности над Дніпром було тою головною причиною, що Україна по нинішній день не змогла закріпити своєї незалежності.

Деякі історики (також про-турецького наставлення) підкреслюють, що існуванню татарської держави на Криму й побережжю Чорного моря Україна може завдячувати свою автономію в рамках російської імперії (Гетьманщина й Січ). Упадок кримського ханату став одночасно закріпленням московської влади на Україні. Якби не підходити до цього протатарського погляду, мусимо ті «татарські заслуги» з'ясувати дещо інакше.

Заслугою татар було спустошення українських земель та набирання мільйонових ясирів, а спеціально тоді, коли кримський хан уклав союз з московським царем Іваном IV Грізним та помагав йому ліквідувати другі татарські держави над Каспієм (Казанську й Астраханську орди). Користаючи з цього щорічного спустошення українських земель татарами протягом чотирьох століть, могли свobodніше розвиватися Польща та Московське князівство.

Заслугою татар було те, що їхні напади були одною із причин постання козаччини, як самооборони, а опісля як творця української державности.

Своє твердження, що кримський ханат забезпечував і продовжував існування козацької держави, спирають історики на тому, що така півсуверенна держава була потрібна Москві у змаганнях за опанування Чорного моря. Безперечно і в цьому є зерно правди. Фактично, це була рівночасна ліквідація двох суперників за побережжя Чорного моря — українців і татар.

Коли за здобуття побережжя Балтицького моря цар Петро I мусів вести й виграти тільки одну війну зі Швецією, то за опанування побережжя Чорного моря московська держава мусіла вести понад 12 воєн, не враховуючи численних походів запорожців на Крим, головню за часів отамана Івана Сірка. Політика Москви була успішна в тому, що, використовуючи антагонізм між хри-

стіянським та мусулманським світами, зуміла запрягти в союз Запорізьку Січ, якої походи на Крим ослаблювали потугу татар, а рівночасно були шкідливими для української державности. Пізніші походи, хоч відбувалися під патронатом московських князів та генералів, були ведені головно гетьманськими та запорізькими військами.

Щойно коли Москва була певна своєї перемоги, наступила майже рівночасно ліквідація Гетьманщини (1764 р.), фактичне здобуття Криму (1771 р.) та зруйнування Січі (1775 р.).

Дальші чотири війни в XIX стол. з Туреччиною відбулися за людський і економічний рахунок України.

Вже по 2-ій масовій еміграції татар з Криму в 60-их роках XIX стол. (після Кримської війни) Крим перестав бути татарським. Досліди крови і антропологічні виміри на кримських татарах доказували, що татари в Криму давно втратили своє лице й по крові стали українцями, залишивши тільки татарську мову, релігію і звичаї. Здобуваючи в XIV стол. Крим, татари стрінули автохтонів алян (роксолян), змішалися з ними і так утворився тип татар-кримчаків, децю відмінніший від татар з-над Каспійського моря. Набирання ясиру з українських земель протягом чотирьох століть doprowadило до того, що татари втратили до решти, антропологічно беручи, свій татарський первень.

Крим являє собою приманливий кусень території і тому стрічаємо так багато «оборонців» незалежності Криму від України. Це ми бачили під час російської революції в 1917-1919 рр., коли-то найтяжчі російські неділимці й «русотяпи» ставали завзятими татарськими патріотами. Це, однак, не перешкоджало їм після упадку Української Держави, за влади Денікіна і Врангеля, робити пацифікацію татарського населення, арештувати членів Курултая та нищити татарські інституції (здемолювання офіціозу «Мілет»).

Витворилося певного роду протиукраїнське наставлення татарських політиків.

Джафер Сейдахмет в 1918 р. просить Туреччину прийняти Крим під свій протекторат. За гетьманської влади він звертається з пропозицією до німецького уряду, щоб з Криму створити певного роду німецьку державу (Schwarzmeergebiet).

На еміграції він просить Лігу Націй прийняти протекторат над Кримом.

Роблячи в 1930 р. візиту польському маршалкові Й. Пілсудському, висилає до Ліги Націй меморандум в справі звільнення від большевиків Криму, пропонуючи віддати його під протекторат Польщі⁵⁰. В Туреччині він видав книжку, в якій обстоював незалежність Криму від України.

В 1946 р., коли Советський Союз зліквідував Кримську Автономну Республіку й переіменував її в звичайну область РСФСР,

50) Тому то так зросли польські апетити «од моржа до моржа».

світова жидівська преса видвигнула сугестію советському урядові, щоб утворити на Криму єврейську автономну республіку, бо сибірський Біробіджан для жидів за зимний⁵¹.

Книжка д-ра Едіґа Кірімана п. з. «Національна боротьба кримських тюрків» з 1952 р. узаasadнює турецький протекторат над «Самостійним Кримом».

Таку саму оцінку треба дати протестові УНРади проти прилучення Криму до Української ССР і її дальшій послідовній лінії на терені «Паризького Бльоку».

Так зовнішні, як і внутрішні обставини примусили Москву віддати формально Україні цей півострів, який вона здобула вже в найдавніших часах. Україна окупила його мільйоновими ясирами та безчисленними війнами, і він — Крим — є природно з нею зв'язаний.

Пісенька про поворот кримських емігрантів, зглядно їхніх нащадків, ніколи не буде зреалізована.

Всякі твердження, що Крим не повинен належати до України навіть з боку деяких українських угруповань, з якими ніхто не числиться, є водою на млин москалів та різних біломосковських еміграційних групок типу КАЦАБ-у та йому подібних.

Коли це буде шкідливе для української справи, то вони навіть покликатимуться на декларацію УНРади, якої не визнають. Приміром, хай послужить нота народного комісаря закордонних справ РСФСР Чічеріна з 21 квітня 1918 р., в якій большевицький уряд запротестував перед Німеччиною проти вмаршу українських військ на Крим (ген. Натієв і полк. Болбочан). В тій ноті він покликувався якраз на III Універсал Центральної Ради та її закон з 2-4 березня 1918 р., на основі яких Крим залишався поза межами Української Республіки. В інших випадках большевицький уряд не визнавав Центральної Ради, тільки паралельно утворений Харківський уряд⁵².

Коли в 1946 р. советсько-турецькі відносини були дуже напружені, СССР домагався звороту Ардагану й Карсу та 160 кілометрової причорноморської смуги й ревізії договорів про чорноморські протоки. Тоді американський журналіст Валтер Ліпман в статті «Справжнє діло», поміщений в «New York Herald Tribune» 11 жовтня 1946 р., писав:

«Туреччина подібна до брами, яку можна відчиняти на два боки: і на північ до життєвих центрів Советського Союзу і на південь до Середземного моря, Середнього Сходу, Індії і Африки» — і Захід не може собі дозволити на її втрату.

51) В 1926 р. жидів і караїмів було в Криму 36,9 тис. — 5,6%. В 1936 р. большевицька влада почала поселювати їх по селах. Так постали жидівські райони, наприклад, Ярідорфський.

52) Англійський переклад цієї ноти знаходиться в «Royal Institute of International Affairs» in Oxford.

Такою брамою з півдня не тільки для України, але й цілої Східної Європи є Крим і Україна не може собі дозволити на його втрату. Крим при Україні — це нормалізація політичних відносин між чорноморськими державами, це кінець імперіалістичних посягнень СРСР не тільки в межах Чорного, але також Середземного морів.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

- Апанович О. М.: «Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії», АН УССР, Київ 1961.
- Голобуцький В. О.: «Запорізька Січ в останні часи свого існування», АН УССР, Київ 1961.
- Дорошенко Дмитро: «Історія України», т. I і II, Ужгород 1930. 2-ге вид. «Булава», Нью-Йорк, 1954.
- Дубровський Василь: «Туреччина між молотом а ковалом», Український Морський Інститут, Женева 1946. «Україна і Крим в історичних взаєминах», Український Морський Інститут, Женева 1947 (на правах рукопису).
- Дядиченко В. А.: «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII- початку XVIII стол.», АН УССР, Київ 1959.
- Кіріман Едіге: «Національно-визвольний рух тюрків в минулому і сучасності», «Українські Вісті», Ульм, 1951, чч. 36, 37, 38.
- Липа Юрій: «Призначення України», «Говерля», Нью-Йорк, 1954.
- Нагаєвський Ізидор, д-р, о.: «Старинна Україна в світлі історичних пам'ятників». Оглоблин Олександр: «Гетьман Іван Мазепа та його доба», ЛВУ, Торонто 1960.
- «Українсько-Кримський договір 1692 р.», «Вісник» з 1957 р. ч. 2.
- Січинський В.: «Крим — історичний нарис», «Вісник», 1954, чч. 5 і 6.
- Токаржевський-Карашевич І., кн.: «Хмельниччина з погляду права», «Визвольний Шлях», кн. 11, 1957, стор. 1245.
- Шекера І. М.: «Міжнародні зв'язки Київської Русі VII-X стол.», АН УССР, Київ 1963.
- «Київська Русь у міжнародних відносинах в XI стол.», «Наукова Думка», Київ 1967.
- Яковлів Андрій: «Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р.», Нью-Йорк 1954.
- Енциклопедія Українознавства (словникова частина), т. 3, «Молоде Життя», Мюнхен 1959.
- Нариси старовинної історії Української ССР, АН УССР, Київ 1958.
- Гайдамацький рух на Україні в XVIII стол. — збірник документів, «Наукова Думка», Київ 1970.
- Визначні місця України — Державне Видавництво Політичної Літератури УССР, Київ 1958.
- Радянська Україна в цифрах — Статистичний збірник, Київ 1960.
- Літопис Самовидця, «Наукова Думка», Київ 1971.
- Ленін про Україну — Держвидавництво політичної літератури УССР, Київ 1957.
- Маслов Е.: «Крым — Экономическо-географическая характеристика», Москва 1954.
- Курвянов М.: «Крым» — Народное хозяйство крымской области, Київ 1955.
- Надинский Н.: «Очерки по истории Крыма», Симферополь, 1951.
- «Освободительная война 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией», Госиздательство пол. литературы.
- Wójcik Zbigniew: «Traktat Andrusowski 1667 r. i jego geneza», Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1959.
- Degras Jane: «Soviet Documents on Foreign Policy 1917-1924», Oxford University Press, 1951.

